

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

**ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА ДИПЛОМНА РОБОТА:

**ЗВ'ЯЗОК НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ТА ЖИТТЄСТІЙКОСТІ
УКРАЇНСЬКОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ
В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ**

**на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр»
за спеціальністю 053 «Психологія»: ОНП «Політична психологія»**

студентки ОКР «магістр»

Кірової Крістини Олексіївни

Науковий керівник:

кандидат психологічних наук, доцент

Соснюк Олег Петрович

Допустити до захисту в ДЕК
кафедра соціальної психології
протокол No _____ від _____
завідувач кафедри:
доктор психологічних наук, професор
Коваленко Алла Борисівна

(підпис)

КИЇВ – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ З ЖИТТЄСТІЙКІСТЮ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ	7
1.1. Визначення психологічних особливостей національної свідомості.....	7
1.2. Роль національної свідомості у воєнний час.....	13
1.3. Визначення поняття життєстійкості та її особливостей.....	18
1.4. Аналіз сучасних досліджень національної свідомості та життєстійкості...	23
Висновки до розділу 1.....	28
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	30
2.1. Організація та емпірична база дослідження.....	30
2.2. Методичне забезпечення емпіричного дослідження.....	35
Висновки до розділу 2.....	41
РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ ЗВ'ЯЗКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ТА ЖИТТЄСТІЙКОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ	43
3.1. Аналіз особливостей національної свідомості української студентської молоді.....	43
3.2. Аналіз дослідження життєстійкості української студентської молоді в умовах воєнного часу.....	54
3.3. Аналіз особливостей зв'язку національної свідомості та життєстійкості українців в умовах воєнного часу.....	56
3.4. Методичні рекомендації щодо урахування зв'язку національної свідомості із життєстійкістю у практичній роботі зі студентською молоддю в умовах воєнного часу.....	75
Висновки до розділу 3.....	76
ВИСНОВКИ	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	83

ВСТУП

Актуальність. В наш час досить актуальним стало питання життєстійкості. Кожного дня українці шукають шляхи до збереження жаги до життя та підтримання мотивації. Одним з факторів утримування життєстійкості серед українців є національна свідомість. Станом на зараз ми можемо спостерігати підйом національної свідомості українського народу. Поняття національної свідомості є досить складним в українській науці, універсальної дефініції просто немає, адже цей феномен є багатокomпонентним і повністю охопити його неможливо. Національна свідомість є одним з чинників розвитку незалежної України, вона консолідує та інтегрує зусилля нації. Основною метою на шляху до розбудови сучасної України є формування громадянського суспільства, яке нап'язу пов'язане з загальним рівнем національної свідомості.

В сучасних умовах цілком очевидно, що українці протягом своєї довгої історії пройшли багато витків розвитку та становлення національної свідомості та усвідомлення власної ідентичності, а зараз, після повномасштабного вторгнення, саме вона стала необхідною умовою боротьби за власну державу, за свободу та волю, культурну спадщину, збереження традицій тощо. Національну свідомість формують відповідні чинники: об'єктивні, практично-духові та технологічні. До першої групи чинників можна віднести повний комплекс суспільно-історичних реалій, усталений спосіб життя нації. До другої групи відносяться національні стереотипи, як кристалізовані спрощення складних суспільно-політичних процесів. Вони мають сильний вплив на формування національної свідомості.

Відповідно, в сучасних умовах, досить поширеною стає проблема життєстійкості українців під час воєнного стану та пошук чинників її збереження та підтримання. Вітчизняних досліджень щодо цієї проблематики зараз є доволі мало. З нашої точки зору вивчення даного зв'язку є необхідним аби зрозуміти, наскільки ефективним є розвиток національної свідомості задля підтримання життєстійкості серед української студентської молоді.

Об'єкт дослідження: національна свідомість особистості.

Предмет дослідження: особливості зв'язку національної свідомості та життєстійкості української студентської молоді в умовах воєнного часу.

Мета роботи: емпірично дослідити та визначити зв'язок між національною свідомістю та життєстійкістю української студентської молоді в умовах воєнного часу.

Для досягнення даної мети поставлені наступні **завдання:**

1. Провести теоретико-методологічний аналіз основних підходів до вивчення національної свідомості та життєстійкості особистості.
2. Визначити методи діагностики особливостей національної свідомості та життєстійкості особистості.
3. Емпірично дослідити особливості національної свідомості та життєстійкості української студентської молоді.
4. Визначити зв'язок між національною свідомістю та життєстійкістю української студентської молоді.
5. Розробити методичні рекомендації щодо урахування зв'язку національної свідомості із життєстійкістю у практичній роботі зі студентською молоддю в умовах воєнного часу.

Для досягнення дослідницьких цілей та завдань нами використано наступні **методи:**

- *теоретичні:* метод критичного аналізу, метод узагальнення, метод систематизації досліджуваної проблеми на основі осмислення першоджерел;
- *емпіричні:* психодіагностичні опитувальники та тести – Анкета для визначення приналежності до нації, етносу та регіону, розроблена А. В. Гафіатуліною; методика Тест «Хто Я?» М. Куна і Т. Макпартленда; методика «Тест Самооцінки життєстійкості» (модифікація опитувальника М. Форверга на контактність Т. О. Ларіної); методика семантичний диференціал Ч. Осгуда (модифікована та адаптована О. М. Лозовою), проєктивна методика «Географія візуальних образів» (Соснюка О. П., Остапенко І. В.).

Емпірична база дослідження. У дослідженні брали участь студенти українських закладів вищої освіти (ОКР бакалавр та магістр).

Загальний обсяг вибірки – 215 респондентів, серед яких 192 респондент жіночої статі та 23 особи чоловічої статі відповідно. Розподіл за віком – 151 особа у віці 16-25 років, 64 особи у віці 26-53 роки.

Дослідження спрямоване на вивчення особливостей зв'язку національної свідомості української студентської молоді і саме ця вікова група складає основну частину вибірки. Однак, для виявлення особливостей молоді для порівняння в якості фонові вибірки до участі в дослідженні було залучено представників старшої вікової групи. Вибірка налічує представників з усіх регіонів України, але більшість з респондентів кияни.

Наукова новизна дослідження полягає в визначенні зв'язку між особливостями національної свідомості та життєстійкістю української студентської молоді в умовах воєнного стану.

Теоретичне значення роботи полягає у систематизації відомостей про основні підходи до вивчення зв'язку між особливостями національної свідомості та життєстійкістю особистості. Узагальнено досвід сучасних досліджень даної проблематики, орієнтованих на студентську молодь.

Практичне значення: результати дослідження можуть бути використані як ілюстративний матеріал при викладанні дисциплін «Політична психологія», «Психосемантичний аналіз політичної свідомості», «Психологія консульвання в політичній сфері» для студентів закладів вищої освіти.

Розроблено методичні рекомендації щодо урахування зв'язку національної свідомості із життєстійкістю у практичній роботі зі студентською молоддю в умовах воєнного часу.

Запропоновано напрями тренінгової роботи з представниками української студентської молоді, які перебувають в Україні та за її межами.

Апробація. Результати дослідження були представлені на двох міжнародних конференціях. Опубліковано 2 тез доповідей:

1. Кірова К. О. Методика соціальної роботи в кризових умовах сьогодення. Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження: тези XXIV міжнар. конф. (м. Київ, 20-21 квіт. 2022 р.). Київ, 2023. С. 100-103.

2. Кірова К. О. Сучасні підходи до вивчення національної свідомості. Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження: тези XXV міжнар. конф. (м. Київ, 20-21 квіт. 2023 р.). Київ, 2023.

Перспективи подальших досліджень полягають у більш детальному вивченні на розширеній вибірці зв'язку між національною свідомістю та життєстійкістю українців, які належать до різних соціально-демографічних груп.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ З ЖИТТЄСТІЙКІСТЮ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

1.1. Визначення психологічних особливостей національної свідомості.

Українська національна свідомість - маловивчений, полідисциплінарний феномен, який формувався століттями під впливом безлічі ідеологій та явищ, що постійно змінювалися. Достеменно відомо, що національна свідомість українського народу і досі є нестійкою, рівень її стійкості та сили то падає, то зростає та закріплюється в індивідуальній свідомості кожного громадянина, формуючи масову національну свідомість. Але цілком зрозуміло, що розібратися та осмислити феномен національної свідомості українців важливо задля розвитку та сталості української державності.

Національна свідомість - це сукупність поглядів, переконань, цінностей та ідей, які пов'язані зі своєю нацією, її культурою, історією, мовою та територією. Це своєрідна самоідентифікація, яка формується відчуттям належності до своєї нації та співпричетності до неї.

До усталених науково обґрунтованих параметрів національної свідомості відносять національний характер, національну ідею. Побудова громадянського українського суспільства є очевидним пріоритетом сучасної України, що є практично неможливим без підвищення рівня національної свідомості.

Національна свідомість - це категорія, сутністю якої є усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної нації. Отже, ключовим є поняття «нація», під яким розуміють спільноту людей, об'єднаних низкою чинників, серед яких найважливішими є етнокультурні та політико-правові [47]. Для конкретної нації властивими є окремі ознаки, що її об'єднує. Це можуть бути як об'єктивні ознаки, такі як мова, релігія, спільна історія тощо, так і суб'єктивні ознаки, наприклад, усвідомлення себе як частини суспільного цілого. Особливостями окремої нації є унікальні для конкретної спільноти людей

ознаки, які ця група людей не поділяє з іншими націями. Національна свідомість ґрунтується на наявності саме таких унікальних ознак.

Виділяють наступні елементи високорозвиненої національної свідомості:

- національна ідентифікація, як усвідомлення особою своєї причетності до конкретної нації або етносу;
- обізнаність з приводу унікальних та типових рис нації чи етносу, до якої людина відчуває причетність, а також інтерес до національних особливостей інших національних спільнот;
- усвідомлення взаємовпливу історичного минулого, теперішнього та майбутнього своєї нації або етносу;
- чітке розуміння територіальної цілості та об'єднаності нації;
- поважне ставлення та усвідомлення вагомості матеріальних та духовних орієнтирів своєї нації, бажання поповнювати фонд цих цінностей власною працею;
- усвідомлене взяття на себе відповідальності за долю своєї нації, за її теперішній стан та майбутній розвиток [18].

Національна самосвідомість (як частина суспільної свідомості) проявляється на трьох рівнях. На *ірраціональному рівні* національна самосвідомість втілена в міфах і національній самоідентифікації, тобто перенесенні із покоління в покоління найсталіших духовних, світоглядних і культурних цінностей соціуму, в якому перебуває людина. Це, наприклад, традиції (усталені способи дії, які виокремилися часом), звичаї (усталені правила суспільства), соціальні звички (як реагують люди на явища та події, що відбуваються в суспільстві). На *буденному рівні* відбувається насичення загальними етичними нормами якостей індивіда. Таким чином, національна свідомість інтегрує людину до спільноти, в якій вона перебуває, включає її в націю [25]. Цей рівень може проявляти як вроджені, так і набуті риси національної свідомості. Національна свідомість, що формується на *теоретичному рівні*, дає людині змогу корегувати та аналізувати дійсність, в

якій вона перебуває. Людина може аналізувати та підлаштовувати свої ціннісні орієнтири у разі необхідності.

Існує також інший підхід до розуміння рівнів функціонування національної свідомості:

1. Первинний (чуттєвий) - відчуття національної належності на емоційному рівні (милування мовою, захоплення природою Батьківщини тощо).
2. Вищий (емоційно-логічний) - не лише відчуття належності до нації, а й усвідомлення потреб власної держави і бажання до державотворення.

Те, наскільки сформованими є рівні національної свідомості впливає на процес інтегрування нації (цей процес може бути пришвидшеним, або навпаки, уповільненим) [25].

Дослідники зазначають, що національна свідомість складається довкола усвідомлення індивіда своєї причетності до певного роду та соціальної групи. Вона виражається у знанні мови, історії, культури, порівняння своєї ментальності з ментальністю інших націй.

Структура національної свідомості, на думку М. А. Шугай має наступні компоненти:

- 1) когнітивний – знання і уявлення людини про етнокультурні та етнопсихологічні специфічні характеристики свого народу;
- 2) емоційно-ціннісний – етнокультурні та етнопсихологічні мотиви і потреби особистості;
- 3) регулятивний – усвідомлений прояв людини як представника певної нації [48].

Узагалі, національна свідомість є важливим елементом культурної та історичної спадщини кожної нації. Розуміння її функцій та значення може допомогти у збереженні та розвитку національної свідомості, а також сприяти міжнаціональному співробітництву та толерантності.

Національна свідомість - це складний процес, який включає різноманітні функції, що забезпечують свідомість нації та сприяють її розвитку. Основні функції національної свідомості можна описати наступним чином:

1. Функція ідентифікації. Національна свідомість допомагає людям ідентифікувати себе з певною нацією та відчувати належність до неї. Це може включати спільні культурні, історичні та мовні особливості, які зближують людей та формують спільне світосприйняття.
2. Функція збереження та передачі культурної спадщини. Національна свідомість сприяє збереженню та передачі культурної спадщини нації наступним поколінням. Це може включати традиції, обряди, музику, мистецтво та інші аспекти культури, які допомагають формувати національний ідентитет.
3. Функція мобілізації. Національна свідомість може використовуватись для мобілізації людей на підтримку національних інтересів, таких як захист території, збереження культурної спадщини або підтримка економічного розвитку.
4. Функція соціальної інтеграції. Національна свідомість може допомогти інтегрувати людей у спільноті, сприяючи співпраці та взаєморозумінню. Національні свята, спортивні події та інші заходи можуть бути використані для підтримки соціальної інтеграції та формування національного співтовариства.
5. Функція національної свідомості як засіб формування політичної влади. Національна свідомість може бути використана для формування та підтримки політичної влади нації. Це може включати підтримку національних лідерів, підтримку політиків, які прагнуть зберегти та підтримувати національні інтереси, а також підтримку національних партій та ідеологій.
6. Функція формування національної свідомості як засобу боротьби з дискримінацією. Національна свідомість може бути використана для боротьби з дискримінацією та забезпечення рівноправності національних меншин. Це може включати підтримку культурної різноманітності, захист прав національних меншин та сприяння їх інтеграції в національне співтовариство.

7. Функція національної свідомості як засобу формування міжнародного впливу. Національна свідомість може бути використана для формування міжнародного впливу та підтримки національних інтересів на міжнародній арені. Це може включати підтримку національних підрозділів в міжнародних організаціях, взаємодію з іншими націями та розвиток економічних та культурних зв'язків [1].

Отже, національна свідомість має різні функції, які сприяють формуванню та підтримці ідентичності нації та сприяють її розвитку. Знання про зміст цих функцій може допомогти в побудові ефективних стратегій збереження та промоції національної свідомості, а також у розвитку політики, що сприяє збереженню культурної різноманітності та захисту прав національних меншин. Однак, важливо також пам'ятати про те, що національна свідомість може бути використана для політичних маніпуляцій та підбурювання до націоналістичних конфліктів. Тому, важливим є розуміння, що національна свідомість має свої межі та важливість зберігання балансу між захистом національних інтересів та підтримкою міжнаціонального співробітництва та толерантності.

Крім того, важливо усвідомлювати, що на національну свідомість також впливають інші фактори, такі як економічні та соціальні проблеми, геополітичні зміни та глобалізація. Тому, важливо розуміти, що національна свідомість є динамічною та постійно змінюється, аби мати можливість адаптуватися та підлаштовуватися до змін у світі.

Національна свідомість може формуватися внаслідок багатьох факторів, включаючи історію та традиції нації, мову та літературу, національну символіку, релігію, етнічність, географічне положення та інше. Вона може виявлятися в різних проявах, таких як патріотизм, національна гордість, національна самосвідомість, національне самовизначення та багато інших. Національна свідомість є важливою для національного розвитку та збереження національної ідентичності. Вона дозволяє нації розуміти свої корені та історію, усвідомлювати свої цінності та ідеали, розвиватися та просуватися вперед,

зберігаючи при цьому унікальність власної культури та традицій. Однак, національна свідомість може також бути джерелом конфліктів та протиріч, особливо тоді, коли вона зіштовхується з іншими національною свідомістю інших націй. Важливо пам'ятати, що національна свідомість не повинна перетворюватися на націоналізм та не повинна призводити до відчуження та дискримінації інших народів і культур.

О. Кульчицький виділяє такі світоглядні компоненти українців:

1. Зменшення значення «особистісної надбудови» розуму та волі у загальній структурі української психіки, зауважує дослідник, може знизити можливості досягнення успіху та підштовхнути до зниження активності дієздатності. Однак, перевага емоційної частини національного характеру українців свідчить про те, що «кордоцентричність» є їх відмінністю в порівнянні з іншими народами, а не розумово-вольовою перевагою. Також, схильність до афективної поведінки може стати перешкодою для послідовного та систематичного освоєння зовнішнього світу [38].
2. Продовжуючи, О. Кульчицький слушно підкреслює геопсихічну складову становлення української психіки. «Справді, родючість землі, чарівна м'якість краєвиду не сприяють розвиткові активноагресивних настанов на боротьбу з природою за перетворення навколишнього середовища» [38].
3. Для українців є притаманним життєвий стиль «прихованності», який склався через складні державно-політичні обставини протягом довгих років.
4. Споглядальність предметових настанов мотивується О. Кульчицьким, зокрема, і «недорозвитком на Україні широких соціальних об'єднань типу «спілок» з визначеною метою, на досягнення якої мобілізується розумова-вольова компонента душі. Справді, тут переважають так звані спільноти почуття, що виступають серйозним чинником становлення психіки українця, відомого своїм індивідуалізмом» [38].
5. О. Кульчицький також наголошує, що для культуроморфічного чинника формування української психіки характерне послаблення впливу

європейського активізму і водночас – можливість проникнення квієтизму - пасивної поведінки та апатичної покірності божественній волі.

У цілому спектрі теорій та підходів до вивчення нації, ми вважаємо, що націю можна досліджувати за допомогою двох основних підходів: етнопсихологічного та політологічного. Поділ на етнічні та політичні нації є широко визнаним і науково обґрунтованим, оскільки цей підхід дозволяє кожному науковцю окреслити область своєї дослідження. На нашу думку, це є надзвичайно важливим методологічним критерієм, що допомагає уникнути непорозумінь та неточностей в термінології.

Отже, згідно до першого підходу – етнопсихологічно, нація — це утворення, яке виокремлюється з великого етносу за культурними та мовними ознаками. З огляду на це поняття можна розуміти націю як політизовану етнічну спільноту. Ентоні Сміт, один з найвідоміших представників даного підходу, оцінює націю як спільноту людей, які об'єднані спільною історичною територією, історичною пам'яттю та міфами, культурою громади, спільною економікою, однаковими правами та обов'язками, а також власною назвою [53].

Другий підхід – політологічний. Фундаментальною базою цього підходу є поняття про те, що приналежність до окремої нації визначається усвідомленим визнанням членами спільноти себе як громадян єдиної держави та єдиної спільноти. Цей підхід не визнає кореляцію між лояльним ставленням до держави та етнічною приналежністю її громадян [11].

В деяких випадках розуміння понять «етнічна» та «політична» нації можуть бути тотожними. Наприклад, в таких країнах як Ісландія або Японія. Україна не входить до переліку таких країн.

1.2. Роль національної свідомості у воєнний час.

Для розбудови економічного і духовного фундаменту незалежної держави необхідно вивчити всі важливі фактори становлення та розвитку процесу державотворення. Одним з ключових складників даного процесу є національна самосвідомість, адже вона сприяє об'єднанню та задієнню зусиль нації, допомагає дійти спільної згоди в знаходженні орієнтирів. Усвідомлення

державно-політичної, громадсько-територіальної спільності, духовно-культурної єдності та історичної спорідненості є дієвим чинником соціально-економічних, політичних та духовних змін у суспільстві [31].

У минулому підрозділі ми розглянули елементи національної свідомості, одним з яких є усвідомлення власної відповідальності за долю нації, її теперішнє і майбутнє. Одже, можна сказати, що громадянин з розвиненим рівнем національної свідомості чітко усвідомлює, що він може зробити для власної держави та її збереження.

З 24 лютого 2022 року, велика кількість в тому числі молодих людей пішла захищати свою країну. Ті, хто не пішов на фронт з голими руками йшли проти танків окупантів, не маючи страху, а лише маючи бажання зберегти свій дім. На такий опір українського народу вплинув, на нашу думку, активний зріст патріотизму та національної свідомості за останні роки, усвідомлення себе як представника української нації.

Наша держава з моменту здобуття незалежності успішно реалізувала систему патріотичного виховання і проводила заходи патріотичного спрямування. Діти з дитячого садку вивчають напам'ять вірші про красу України, про державну символіку та мову. Таким чином, діти, ще з моменту первісної соціалізації мають змогу схилитися до ідентифікування себе як українців. Патріотичне виховання залежить як від родини, в якій зростає дитина, так і від її оточення в дитячому садку, школі тощо. Пізнаючи історію України, всі ті складнощі, які долав український народ задля виборювання та в кінці кінців здобуття своєї незалежності протягом століть, не може не вплинути на дитину, на її сприйняття себе як частини нації. Визначальною рисою українського патріотизму має бути його дієвість, спроможна перетворювати почуття в конкретні справи та вчинки на користь держави. Справжній патріот повинен мати активну життєву позицію, своїми справами та способом життя сприяти якісним змінам ситуації в країні на краще [28].

Після початку повномасштабного вторгнення, українські автори, музиканти, дизайнери тощо, почали активну діяльність в національному

направленні. Це є важливим для частини національної свідомості, яка полягає у збереженні культурного здобутку та цікавості до національної мови, культури тощо. Серед українців почали популяризуватися українські пісні, українські передачі, а національний одяг та символіка стали невід'ємною частиною гардеробу кожного українця. Одягаючи на себе українську вишиванку, громадяни відчувають спорідненість з нацією, сили боротися проти ворога. На фронт до наших воїнів приїжджають артисти, що співають національні пісні, або пісні українською мовою, таким чином підтримуючи мотивацію наших воїнів продовжувати боротися проти ворога за кожен квадратний метр української землі, адже українська пісня пробуджує колективне підсвідоме, об'єднуючи націю. Ці факти свідчать про активну участь культури та мистецтва в розвитку національної свідомості української нації.

Соціологічні дослідження показують, що війна вплинула на систему цінностей українців істотно. Соціологи зібрили дані, відповідно до яких від початку війни на 25% більше українців засуджують режим СРСР і оцінює його як тоталітарний режим, що здійснював політику державного терору. Також, переважна більшість українців вважають за потрібне розповсюдження серед населення України поняття «здорового націоналізму». Йдеться саме про політичний націоналізм як ідеологію військового, політичного та економічного зміцнення української державності [50]. Спираючись на ці дослідження, можна зробити висновок, що все більше українців прагне зректися від усього «російського», зробити правильні висновки з минулого досвіду та повністю стати на бік своєї держави та підтримки України.

Андрій Длігач пише, що російсько-українська війна йде не тільки на фронті й не тільки в тилу, але і у свідомості. З цим не можливо не погодитись. Кожного дня українці стоять на межі вибору європейських цінностей та європейського майбутнього, бо основа української нації - це воля. Саме через це Україну зараз підтримує весь цивілізований світ і саме тому Захід постійно наголошує на силі волі українського народу. Українці стала прикладом жаги до боротьби за свою державу, за національну приналежність. У війні з Росією

українці демонструють зухвалість, яка проявляється у цілковитій відмові підкорюванню. Ця зухвалість, на думку пана Длігача є основою побудови нового суспільства [39].

Протягом століть все «українське» знищувалося, стереотипізувалося, висміювалося та заборонялося, а тоталітарні режими прикладали всі зусилля, аби українці не мали права на самовизначення. Українцям нав'язували чужі для них традиції та принципи організації життя, через що вони почали оцінювати себе як второсортні, неважливі. Тому, після здобуття незалежності, замість орієнтації на шлях патріотизму та патріотичного розвитку, стали на шлях космополітизму.

Революція Гідності, окупація Криму та початок бойових дій на Донбасі значно підвищили рівень національної свідомості українців. Саме Революція Гідності стала початком об'єднання українців в єдине ціле, вона змотивувала їх на досягнення соціально значимих цілей і дала поштовх сприяти культурному, економічному та інтелектуальному розвитку нації [23]. Після Революції Гідності Україна стала на шлях Європейського розвитку, провела велику кількість реформ, таких як декомунізація, церковна та поліцейська реформа та зміни в системі освіти, медицини. Всі ці зміни в державі підкріплювали ріст національної свідомості та щодалі надавали українцям право на національне самоствердження. Трагічні події 2014 року підштовхнули українців до національного визначення себе як українців - представників політичної нації. Завдяки чіткому укріпленню багатьох громадян в своїй позиції — українці боролися проти імперськості попри все. Майдан показав здатність української нації до відчайдушності, сміливості, організації, самопожертви та, найголовніше, соборності, незалежно від регіону та етнічності. Воля, прагнення до незалежності та права людини виявилися важливішими. Під час останніх виборів президента, на меті українців було змінення орієнтирів своєї держави та бажання остаточно закінчити справу, почату ще 2014 року. Після років аполітичності та розчарування у владі та результативності усього державного апарату, народ України досить чітко визначив бажане. На цьому етапі ми

можемо спостерігати яскраві прояви життєстійкості в поєднанні з рівнем національної свідомості серед українців.

Національна свідомість та життєстійкість можуть мати зв'язок, оскільки обидві концепції відображають ментальні та емоційні характеристики людини, які є стимуляторами внутрішнього ресурсу людини до боротьби із складними життєвими ситуаціями [41].

Одним із чинників, які можуть допомогти людині пережити складнощі - це національна свідомість. Маючи високий рівень національної свідомості, в людині виникає усвідомлення себе як частини чогось більшого, відчуття належності до певної спільноти, а одже, ця людина має ресурс для підсилення та підтримки своєї нації. Це може допомогти особі зберегти емоційну стабільність та бажання діяти в складних ситуаціях, в одночас стаючи більш життєстійкою [34]. В період повномасштабного вторгнення значна кількість українців спостерігає за собою більш глибокі відчуття до представників свого народу коли ті мають труднощі. Це також пояснює консолідацію фінансів українців, завдяки яким фонди та окремі волонтери закривають величезні збори на великі суми грошей, таким чином задовольняючи потреби військових в гарячих точках, а також допомагаючи громадянам України, які втратили домівки або просто потребують фінансової допомоги через збройну агресію з боку Росії.

З іншого боку, життєстійкість також може здійснювати певний вплив на національну свідомість, оскільки людина, яка має високий рівень життєстійкості, може бути більш пристосованою до змін в житті та відкритішою до нових ідей та культур. Це може сприяти формуванню більш толерантної та різнобічної національної свідомості, яка відображає різноманіття та багатство національного спадку.

Отже, національна свідомість та життєстійкість можуть взаємодіяти одна з одною та взаємно впливати на людину, що допомагає їй бути більш адаптивною до змін та переживань в житті.

Національна свідомість може мати важливу роль в воєнний час, оскільки вона може стимулювати людей до певних дій та взаємодії в умовах загрози для національної безпеки. Вона може бути використана для мобілізації нації, для формування патріотичного настрою та для підтримки воєнних зусиль. Також національна свідомість може викликати бажання захищати свою країну та націю від ворогів. Це може збільшити мотивацію для призову до військової служби та активного боротьби з ворогами нації. Життєстійкість в такому випадку слугує фактором впливу на здатність людини до опору негативному впливу середовища, вона надає впевненості в діях, а також мотивує до збереження здоров'я та життя і підтримує нормальний рівень активності навіть в умовах постійного стресу [33].

Зміцнення національної єдності та солідарності є одним з результатів підвищення національної свідомості в воєнний час. Воєнний час провокує свідоме населення держави до консолідації задля досягнення мети та перемоги над спільним ворогом. Це може бути досягнуто через поширення спільних цінностей, символів та історичних традицій, які об'єднують націю.

З іншого боку, національна свідомість також може спричинити негативні наслідки в воєнний час, такі як шовінізм та націоналізм. Це може призвести до ворожнечі між націями, насильства та інші негативні наслідки [29].

Отже, в цілому національна свідомість може відігравати важливу роль в воєнний час, але зріст національної свідомості має бути контрольованим, щоб уникнути негативних наслідків.

1.3. Визначення життєстійкості та її особливостей.

Феномен життєстійкості завжди був значущим показником психологічного стану особистості, а останнім часом, в зв'язку з пандемією та нестабільною ситуацією в усьому світі, поняття життєстійкості стало ще актуальнішим. В Україні, з початком повномасштабного вторгнення, громадяни протистояли різного рода викликам, їхня життєстійкість посилилася, як посилюється інтерес українських дослідників до вивчення цього питання.

Життєстійкість особистості - це вміння ефективно існувати всупереч життєвим перешкодам та труднощам. Історично, лише життєстійкі індивіди мали шанс на виживання. Поняття життєстійкості можна визначити як протиставлення оптимальної активності особистості та чутливості до внутрішнього та зовнішнього опору [45]. Слід зауважити, що компоненти життєвої стійкості формуються в дитинстві і підлітковому віці, однак можна розвивати їх і пізніше. На цей розвиток особливо впливають взаємини дитини з батьками. С. Мадді виявив, що на формування життєстійких переконань позитивно впливають: усвідомлення життєвого призначення, що розвивається авторитетними дорослими, а також виховання упевненості та підтримання високих життєвих стандартів. Негативний вплив мають: стресові ситуації в дитинстві (тяжкі хвороби, матеріальні складнощі, розлучення батьків тощо); гіпоопека, відсутність почуття призначення, відчуженість від дорослих [51].

Особистість також може мати свої особливості життєстійкості. Особистість може бути життєстійкою, якщо вона має такі риси:

1. Резилієнтність - здатність пристосовуватися до стресу та негативних подій і продовжувати життєдіяльність.
2. Позитивний погляд на життя - здатність бачити позитив в будь-якій ситуації і знаходити способи досягнення мети.
3. Гнучкість - здатність змінювати підходи до проблем та ситуацій і шукати нові рішення.
4. Самоконтроль - здатність контролювати свої емоції та дії, що дозволяє зберігати стабільність у складних ситуаціях.
5. Соціальна підтримка - здатність шукати та знаходити підтримку у різних людей та спільнот.

Ці риси можуть допомогти особистості протистояти негативним факторам у житті, таким як стрес, непередбачуваність та складні ситуації, і зберігати свою життєдіяльність у будь-яких умовах.

Ми підтримуємо думку Н.Гармезі, який стверджує, що саме демонстрація функціональної адекватності є головним критерієм резилієнтної поведінки в

стресовій ситуації. Функціональна адекватність в даному випадку — це зберігання конструктивного та професійного існування попри надемоційний стан.

Н.Гармезі також виділяє складники психологічної пружності:

1. Процвітання.
2. Збереження стану благополуччя попри труднощі, стресові ситуації.
3. Позитивні дії, як відповідь на негативні події
4. Компетентне функціонування в стресових умовах [14].

Життєстійкість можна визначити як здатність особистості протистояти негативним впливам зовнішнього середовища та зберігати своє фізичне та психічне здоров'я. Компоненти життєстійкості можна умовно поділити на кілька груп.

Перша група включає *емоційну стабільність*, яка дозволяє особистості контролювати свої емоції і не допускати їх переважаючості у складних ситуаціях.

Друга група включає *адаптивність*, яка дозволяє особистості пристосовуватися до змін в оточуючому середовищі, швидко перебудовувати свої плани та знаходити ефективні шляхи розв'язання проблем.

Третя група включає *оптимізм*, який полягає в позитивному ставленні до життя та вірі в успіх, навіть у найскладніших ситуаціях.

Четверта група включає *самоконтроль*, який полягає в здатності особистості керувати своїми діями та поведінкою, уникати імпульсивності та емоційної нестійкості.

П'ята група включає *самодисципліну*, яка дозволяє особистості самовиховуватися та саморегулюватися, ставити перед собою мету та досягати її.

Шоста група включає *самовизначеність*, яка полягає в здатності особистості розуміти свої цінності та потреби, бути самостійним у прийнятті рішень та діях.

Сьома група включає *самовпевненість*, яка полягає в вірі особистості у свої можливості та впевненості у своїх здібностях.

Стійкість до стресу, восьму групу, можна описати як здатність зберігати емоційну та фізичну міцність під час стресових ситуацій [44].

Сальваторе Мадді виділяє 3 структурних компоненти життестійкості, що визначають її розвиток [52]: прийняття ризику, контроль та включеність.

Включеність являє собою певну упевненість в тому, що будь-які події у житті людини несуть за собою щось корисне та цікаве для особистості. Людина, яка має великий рівень включеності, отримує задоволення від своєї діяльності. Це працює і в протилежний бік, тобто низький рівень включеності несе за собою почуття відчуженості, відчуття відокремленості від власного життя. Низький рівень також призводить до стану відчуженості, перебуваючи в якому людина немає зацікавленості у своєму житті, вона не переймається майже ні з якого приводу та не турбується. Для такої людини не важливо, якою діяльністю вона займається та чи займається чимось в цілому.

Контроль визначається як переконання людиною в тому, що тільки боротьба може вплинути на кінцевий результат. Навіть коли результат не гарантовано буде успішним, цей вплив значущий. Протилежністю контролю є відчуття безпорадності. Особа, яка впевнена в самостійності вибору власної діяльності має добре розвинений контроль. Ця людина має стійке переконання в тому, що завдяки своїм ресурсам, які є, або які вона отримає впродовж життя, вона має змогу подолати усі труднощі.

Прийняття ризику — це переконання, що все, що відбувається з людиною має позитивний вплив на її розвиток і будь-який досвід, як позитивний, так і негативний, допомагає в цьому розвитку. Така людина готова отримувати досвід навіть в тих умовах, які призведуть до гарантованого успіху. Прийняття ризику дає людині змогу вчитися впродовж життя, довіряти власному досвіду, а не чекати безклопотного життя [4].

Чим більш розвиненими є ці компоненти, тим легше людині приборкувати внутрішню напругу під час проживання стресових ситуацій. Об'єднуючись, зазначені компоненти життестійкості формують механізм стійкого подолання стресів (з'являються окремі копінг-стратегії, що формують

копінг-поведінку), завдяки чому тривожність знижується та її легше переносити.

У психології, феномен життєстійкості (resilience) характеризується здатністю людини відновлювати свою психологічну стійкість та протистояти стресовим ситуаціям, переборювати труднощі та підтримувати ефективність, навіть під час складних та непередбачуваних подій. Люди з високим рівнем життєстійкості можуть залишатися позитивними та продуктивними, не зважаючи на труднощі.

На формування життєстійкості особистості впливають різні фактори, включаючи генетичні, біологічні, психологічні та соціокультурні. Наприклад, позитивні взаємовідносини з рідними та близькими людьми, підтримка соціального оточення, відчуття контролю над життям та ефективні стратегії копіngu (стратегії вирішення проблем) можуть сприяти розвитку життєстійкості [36]. Важливо зазначити, що життєстійкість не є вродженою якістю і може бути розвинена і покращена в будь-який момент життя. Стресові ситуації можуть бути навіть корисними для розвитку життєстійкості, якщо людина навчиться ефективно справлятися з ними та ділитися своїм досвідом з іншими. З початку повномасштабного вторгнення, все українці водночас отримали великий стрес. Однак велика кількість українців не зважаючи на складні обставини продовжують жити та працювати, підбадьорюють одне одного. Закордоном наш народ називають незламним, адже кожного дня українці доводять свою стійкість та жагу до життя. Історії деяких українців розповсюджуються у ЗМІ та на телебаченні, таким чином інші мають змогу надихатися життєстійкістю та силою українського народу.

У воєнний час феномен життєстійкості набуває особливого значення, оскільки люди стикаються зі значною кількістю небезпек та стресових ситуацій. Життєстійкість стає ключовою якістю для того, щоб протистояти цим викликам та зберегти своє психічне здоров'я. Один з важливих факторів, що впливають на розвиток життєстійкості у воєнний час - це підтримка соціального оточення. Важливо мати підтримку родини, друзів, колег, та інших

людей, які можуть допомогти в складних ситуаціях та надати психологічну підтримку [13].

Також неможливо не звернути увагу на важливість копінг-стратегій, які дозволяють людині ефективно боротися зі стресом. Копінг-стратегії — це засоби контролю над стресовим подразником, які з'являються як відповідь на загрозу. Це можуть бути різні методи, такі як релаксація, медитація, фізична активність, підтримка духовних цінностей та інші [30].

Крім того, важливо мати відчуття контролю над життям та власною ситуацією, щоб почувати себе більш впевнено та відчувати свою здатність протистояти викликам. Життєстійкість особистості проявляється також в здатності до реалістичного оцінювання ситуації та здатності пристосовуватися до змін.

Нарешті, важливо згадати, що життєстійкість не є незмінною якістю і може бути розвинена та покращена в будь-який момент життя. Людина може навчитися ефективно копінгувати зі стресом та долати складні виклики, що допоможе їй бути більш життєстійкою в будь-яких умовах, включаючи воєнний час.

1.4. Аналіз сучасних досліджень національної свідомості та життєстійкості.

Сучасні дослідження українських науковців виділяють наступні аспекти: поняття «національна свідомість», її структура та роль у становленні нації як суб'єкта історії [42]; поняття «національно-політична свідомість», проблеми та шляхи її формування у сучасному українському суспільстві [8]; проблема спадкоємності в національній самосвідомості за умов посттоталітаризму, розвиток чинників і засобів конструктивізації спадкоємних процесів в Україні [9]; сутність поліетнічного соціуму як суспільного феномену та детермінанти у самосвідомості особистості [22].

Визначення національної самосвідомості з огляду на її складові дає В.В. Борисов. Згідно з висловленою думкою науковця, національна самосвідомість може бути розглянута як комплексна сукупність елементів, що включає такі аспекти, як усвідомлення особливостей національної культури своєї нації,

свідоме розуміння психологічних проявів своєї нації, ототожнення власної особистості з нацією, усвідомлення власних психологічних особливостей, усвідомлення себе як суб'єкта окремої національної спільноти, а також соціально-моральна самооцінка національного, які знаходяться у взаємозв'язку та взаємодії один з одним. Взаємодія всіх цих елементів створює певну єдність, що спрямовує всі аспекти внутрішнього життя та керує поведінкою в стосунках з оточенням [3].

На думку В.І. Юрченка, національна самосвідомість особистості проявляється в розумінні і відчутті приналежності до певної етнічної спільноти, яка формується в результаті ознайомлення та усвідомлення культури, традицій та звичаїв свого народу. Вона включає:

- 1) усвідомлення себе як індивіда на основі уявлень і знань про свої природно-біологічні властивості, зовнішність («національно-фізичне «Я»»);
- 2) усвідомлення себе як носія національної психології на основі пізнання впливу на психічні процеси, почуття, прояволі, розуму, мовлення, належності до певної нації, народу («національно-психологічне «Я»»);
- 3) усвідомлення себе як носія національних властивостей особистості на основі пізнання залежності своєї життєвої позиції, ставлення до дійсності, інших людей («національно-соціальне «Я»»);
- 4) усвідомлене ставлення до історичного минулого, сучасного стану та майбутнього етносу, нації;
- 5) усвідомлене, дієве ставлення до духовних та матеріальних цінностей нації та стійка потреба їх збереження та примноження;
- 6) усвідомлення особистістю власної відповідальності за долю нації, її теперішнє і майбутнє [49].

Багато дослідників є одностайними в думці про особливості української національної свідомості. Вони відмічають тонкий емоційно-почуттєвий рівень української колективної психіки. Українці відрізняються емоційністю, чутливістю, людяністю і ці особливості національної свідомості стоять вище за раціональний компонент психіки. На таку структуру української психіки

вплинула, в тому числі, і геополітична ситуація в країні протягом століть, що завжди вимагала терпіння та замовчування, а також супроводжувалася постійною загрозою втрати життя.

На думку О.С. Бароніна, предметом вивчення національної психології є національно-психологічні особливості народів, тобто їх психічний стан [2]. Однак, на сьогоднішній день в науці немає єдності з приводу того, що конкретно повинна вивчати національна психологія. Введення такої кількості споріднених понять – «національна свідомість», «етнічна свідомість», «етнонаціональна свідомість», «національна ментальність», «національна ідентичність», «національний характер» – вказує на багатогранність і складність проблеми національної психології, проте не вирішує усі теоретичні, методологічні та практичні завдання даної галузі досліджень.

Визначення науковця І. Кресіної [17] також є цікавим для нашого дослідження, адже вона виділяє наступні рівні національної свідомості:

1. Буденний рівень національної свідомості поєднують свідомі, несвідомі, ментальні та архетипові елементи. Своє відображення на цьому рівні знаходять як сталі та стійкі звичаї, пріоритети та установки, так і динамічні та змінні нагальні потреби, цінності, настрої та почуття. Поєднання динамічних та усталених компонентів утворюють досить складну та багатогранну картину буденного функціонування та існування національної свідомості. Саме цей рівень свідомості, за думкою авторки, відокремлює все несуттєве для нації, а залишає лише вагоме.
2. Теоретичний рівень національної свідомості – це доведені наукою або ж осмислені в культурних та мистецьких роботах концепції, світогляди та ідеї, які характеризують та демонструють інтелектуальний потенціал нації, здатність її на рефлексивно проявляти самоконтроль та самостверджуватися. Наукові та культурні досягнення у різних галузях впливають та виокремлюють як буденний, так і теоретичний рівень. Але саме теоретичний рівень слугує в якості «ідеолога» нації. Він, можна сказати, формує ідеологічні пріоритети окремої нації та забезпечує її розвиток як соціальний,

так і культурний або економічний. На цьому рівні виокремлюється національна ідея. І.Кресіна виділяє цей рівень, оскільки, за її словами, саме на цьому рівні фіксуються інтереси нації та політичні орієнтири, оскільки національна свідомість — національна константа.

3. Державно-політичний рівень національної свідомості. Ступінь розвитку даного рівня національної свідомості корелює з особливостями історичного шляху окремої нації, стадіями прогресії національного процесу, специфічними умовами державотворення та політичної системи, а також з тим, наскільки розвиненим є громадянське суспільство даної конкретної нації. На цьому рівні духовна складова нації проявлена не так яскраво, як на буденному чи теоретичному, однак саме державно-політичний рівень національної свідомості виокремлює категорії (ідеї, концепції, орієнтири), які віддзеркалюють політичні, правові та загальнодержавні національні інтереси. Авторка зазначає, що державно-політичний рівень є більш значущим для національно-творчого процесу, ніж два попередніх рівні.

Таким чином, на основі аналізу концептуальних підходів до інтерпретації сутності національного виховання науковець І. Кресіна [16] визначає, що значення рівнів вирішальною мірою залежить від суб'єктивного фактору, тобто ступеня усвідомлення політичною елітою національних інтересів.

В науковій літературі знайдено також підтримку ідеї, що національна свідомість містить у собі різні елементи етнічної свідомості. Згідно зі згаданою літературою, національна свідомість може бути розглянута як комбінація індивідуальної та групової (колективної) свідомості. Проте ця комбінація може існувати лише завдяки розрізненню між індивідуальною та груповою, або етнічною та національною свідомістю.

Поняття «психологічний склад нації» включає в себе в тому числі поняття «національна свідомість». Операційно визначити це поняття є нелегкою задачею для науковців. Саме тому, дослідники проблематики національної свідомості часто користуються спорідненими поняттями, такими як «етнічна свідомість», «національна ментальність», «етнонаціональна

свідомість», «національний характер» тощо [5]. Однак, варто зазначити, що не зважаючи на схожість цих понять, вони є близькими за змістом, однак не ідентичними. Така кількість схожих понять ще раз вказує на багатозначність національної свідомості.

Події останніх років змусили науковців активніше досліджувати національну свідомість поряд з життестійкістю, визначати їх зв'язок та вплив категорій одне на одну.

Сучасні дослідження життестійкості ґрунтуються на визначенні життестійкості як здатності переносити складнощі без втрати можливості діяти. Багато дослідників звертають увагу, що в сучасних умовах дуже важливо покладати зусилля на вивчення цього питання задля підвищення рівня життестійкості в суспільстві починаючи з дитячого віку. Наприклад, на цю проблему звертає увагу С.М. Кондратюк, а Т. Ульянова досліджувала осіб з різним рівнем емоційності та особливості їх життестійкості [40].

Чиханцова О.А. пов'язує життестійкість із цінностями особистості, а В.В. Предко зазначає, що життестійкість є необхідною складовою ефективного розвитку підлітків в умовах освітнього середовища. У зв'язку з цим ми можемо зробити висновок, що життестійкість є важливою для особи будь-якого віку [43].

Останнім часом актуальною темою досліджень серед української наукової спільноти стало дослідження життестійкості в умовах воєнного часу. Так, В. Панка та І. Ткачук [27] вважають, що робота із життестійкістю має бути включеною в процес консультування в системі психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинилися у складних життєвих обставинах під час військових дій. Багато уваги дослідники звертають на дітей та підлітків та на роботу саме з цими віковими групами. Це зрозуміло, адже навчаючи та розвиваючи навички життестійкості та копінг-поведінки серед дітей та підлітків — є шанс побудувати покоління більш стійке до стресу та повернути дітей зі стресового стану до нормального.

Ю.Заблоцький вважає, що молоді люди стоять на стику протиріччя між актуальною соціальною ситуацією, що вимагає високого рівня адаптивності та навичок боротьби зі стресом та умовами життя, що постійно потерпають змін, та низьким рівнем життєстійкості, невмінням активізувати внутрішній ресурс та неумінням використовувати власний потенціал задля подолання життєвих складнощів. У зв'язку з цим виникає необхідність досліджувати психологічні особливості молоді та шукати шляхи для її підвищення [10].

Висновки до розділу 1

Національна свідомість — це сукупність поглядів, переконань, цінностей та ідей, які пов'язані зі своєю нацією, її культурою, історією, мовою та територією. Це своєрідна самоідентифікація, яка формується відчуттям належності до своєї нації та співпричетності до неї. До поняття «національна свідомість» також відносять такі складові як «національний характер» та «національна ідея».

Визначають 7 основних функцій національної свідомості, кожна з яких впливає на формування та підтримку загальної ідентичності нації та сприяють її розвитку. Однак варто зауважити, що національна свідомість є динамічною категорією, вплив на яку можуть мати, наприклад, економічні та соціальні проблеми в суспільстві, а отже, вона постійно змінюється та адаптується залежно від оточуючих умов.

На рівень національної свідомості в суспільстві впливає також патріотичне виховання, яке значно розвинулося в останні роки. Діти ще починаючи з дитячого садка вивчають вірші українською мовою, вдягають патріотичне вбрання тощо.

Повномасштабне вторгнення нанесло вирішальний удар по системі цінностей українців. Спираючись на соціологічні дослідження, можна дійти висновку, що все більше українців остаточно зреклося усього «російського» та змінило своє ставлення навіть до Радянського союзу та історії в цілому. Події

2014 року рішуче вплинули стали каталізатором швидкого росту національної свідомості народу України.

Феномен життєстійкості, особливо в останні роки, став актуальним як в Україні, так і в усьому світі. Життєстійкість особистості - це вміння ефективно існувати всупереч життєвим перешкодам та труднощам. З покон віків, найбільші шанси на виживання та продовження роду мали саме життєстійкі індивіди. Поняття життєстійкості можна визначити як протиставлення оптимальної активності особистості та чутливості до внутрішнього та зовнішнього опору.

Визначено та описано основні групи компонентів життєстійкості, такі як емоційна стабільність, адаптивність, оптимізм, самоконтроль, самодисципліна, самовизначеність, самовпевненість та стійкість до стресу. Також, описано 3 основних структурних компоненти життєстійкості за С. Мадді: включеність, контроль та прийняття ризику.

Проаналізовано сучасні дослідження національної свідомості та життєстійкості. Визначено основні напрямки та тематики досліджень. Встановлено зміни щодо дослідження національної свідомості до та під час повномасштабного вторгнення в Україну.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Організація та емпірична база дослідження.

Зважаючи на описані нами теоретичні основи аналізу зв'язку життєстійкості та національної свідомості, ми маємо змогу побудувати систему емпіричного дослідження даного явища серед української студентської молоді.

В цьому дослідженні, нами було використано основні методичні засоби, такі як: базова анкета, направлена на вивчення емоційно-ціннісної сторони національної свідомості в порівнянні з етнічною самосвідомістю та регіональною ментальністю; психосемантичний метод (семантичний диференціал); тест «Самооцінка життєстійкості»; методика «Хто я?», направлена на дослідження самоствавлення та ціннісної самоідентифікації; проєктивна методика «Географія візуальних образів».

Дизайн емпіричного дослідження складався в наступні етапи:

1. Перший етап полягав у теоретичному аналізі джерел, на основі якого розроблялася програма емпіричного дослідження.
2. Другий етап полягав у розробці та доборі емпіричних методик та тестів, використання яких дозволило б максимально виконати завдання дослідження.
3. На третьому етапі нами було проведено емпіричне дослідження особливостей прояву психологічних характеристик національної свідомості та рівня життєстійкості серед української студентської молоді на основі дизайну дослідження, розробленого на попередніх етапах.
4. На четвертому етапі нами було проведено математичний аналіз, проінтерпретовано результати дослідження та встановлено зв'язок між національною свідомістю та життєстійкістю представників української студентської молоді з різних регіонів України.

В нашому дослідженні окреме місце мають питання про етнос та регіон, оскільки, спираючись на теоретичний аналіз, викладений у розділі 1, ми

вважаємо необхідним дослідження національної свідомості порівняно з етнічною свідомістю та регіональним менталітетом. Це завдання було реалізовано за допомогою анкети на визначення належності етнічної, національної та регіональної.

Задля виявлення когнітивного компоненту національної свідомості нами було застосовано такий психосемантичний інструмент як семантичний диференціал. Емоційно-ціннісний компонент було досліджено за допомогою проективної методики «Географія візуальних образів», тесту «Хто я?».

На нашу думку, тест «Самооцінка життєстійкості» дає змогу виявити поведінковий компонент і співставити його з показником рівня національної свідомості. Однак, все ж таки, варто зазначити, що переважним видом дослідження поведінкового компоненту є метод спостереження, який є досить складним в реалізації в теперішній час, однак для подальших досліджень може бути використаний як один з основних методів дослідження поведінкового компоненту національної свідомості.

Частина анкети на виявлення національної, етнічної та регіональної належності допомогла нам реалізувати завдання з встановлення обізнаності української студентської молоді щодо таких понять як «нація», «етнос» та «регіон», а також визначення, усвідомлення себе як представника цих груп і ототожнення себе з ними.

При проведенні дослідження було дотримано відповідні етичні норми та правила [7]:

- 1) Принцип «на нашкодити». Як анкетування, повинні не наносити шкоди не тільки загальному, але й ментальному здоров'ю респондентів.
- 2) Принцип нерозголошення. Результати, отримані в ході дослідження є конфіденційними.
- 3) Принцип безпристрасності. Не зважаючи на відповіді респондентів, упереджене ставлення до нього є неможливим.
- 4) Принцип компетентності. У ході дослідження було застосовано лише ті поняття та судження, що відповідають методиці.

5) Принцип взаємоповаги. Дослідження засновано на повазі прав та свобод людини; проведення дослідження відбувається лише після згоди досліджуваного; до уваги взято моральні та релігійні принципи [46].

Характеристика вибірки. В нашому дослідженні взяло участь 215 респондентів, серед яких 192 респондент жіночої статі та 23 особи чоловічої статі відповідно. Щодо вікового розподілу, 143 респонденти вікового діапазону 16-19 років, 8 респондентів віком 20-25 років. Дослідження направлене на вивчення особливостей взаємозв'язку та національної свідомості серед української студентської молоді і вони складають більшу частину вибірки, однак, задля попередження упередженості, в якості фонові вибірки було досліджено невелику кількість (64 особи) осіб віком від 26 до 53 років. Досліджена група налічує представників з усіх регіонів України, але більшість з респондентів – кияни.

Всього в дослідженні взяли участь 215 осіб. З них 23 (або 10,7%) були чоловіками, а 192 (або 89,3%) – жінками (рис 2.1).

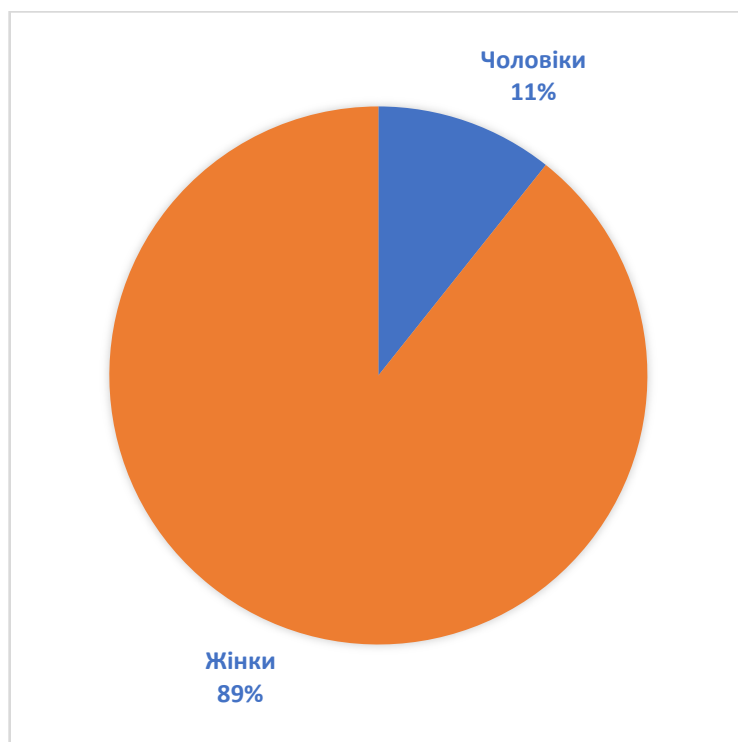


Рис 2.1. Розподіл вибірки за статтю

151 (70.2%) належать до вікової групи «Молодь» від 16 до 25 років, а 64 (29.8%) - до групи «Дорослі» від 25 років і старше (рис 2.2).

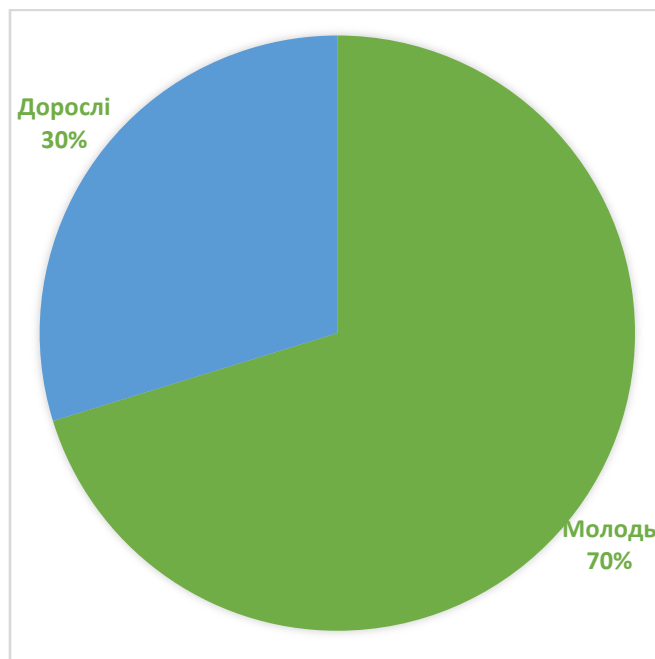


Рис 2.2. Розподіл вибірки за віком

190 осіб (або 88,4%) проживають в Україні, а 25 осіб (або 11,6%) - за кордоном.

З усіх учасників 211 осіб (98.1% вибірки) складають українці, а лише 4 особи (1.9% вибірки) - інші національності.

149 осіб (69,6%) належать до української етнічності, 47 осіб (22,0%) - до слов'янської, 18 осіб (8,4%) - відносять до іншої етнічності. Пропущені дані є лише у одного респондента (рис 2.3).

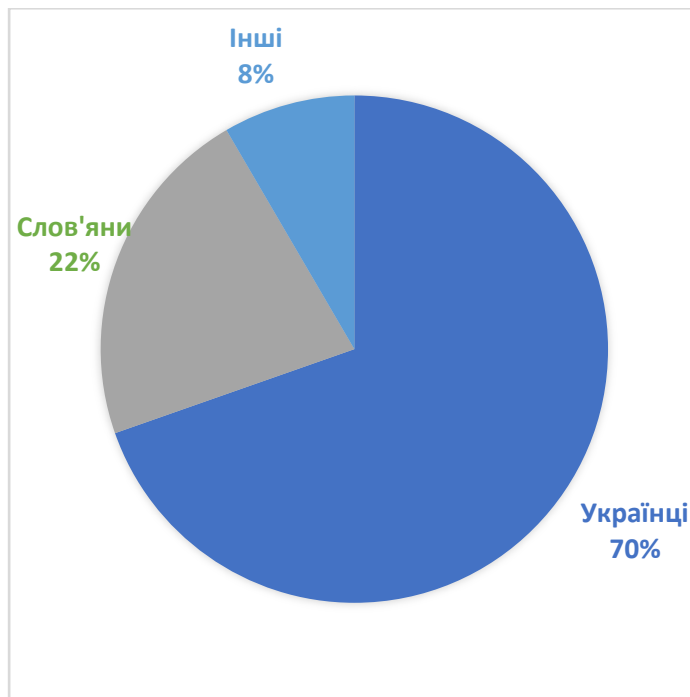


Рис 2.3. Розподіл вибірки за приналежністю до етнічної групи

Загалом у вибірці представлено 5 регіонів: Київ, Центр, Південь, Схід, Захід. Найбільша частка опитаних проживає в Києві – 103 особи (47.9%). Наступна за розміром група - Центр України, в яку входить 65 осіб (30.2%). Далі йдуть Південь України – 15 осіб (7.0%) та Схід України – 18 осіб (8.4%) України. Найменшу частку становлять опитані з Заходу країни – 14 осіб (6.5%) (рис 2.4).

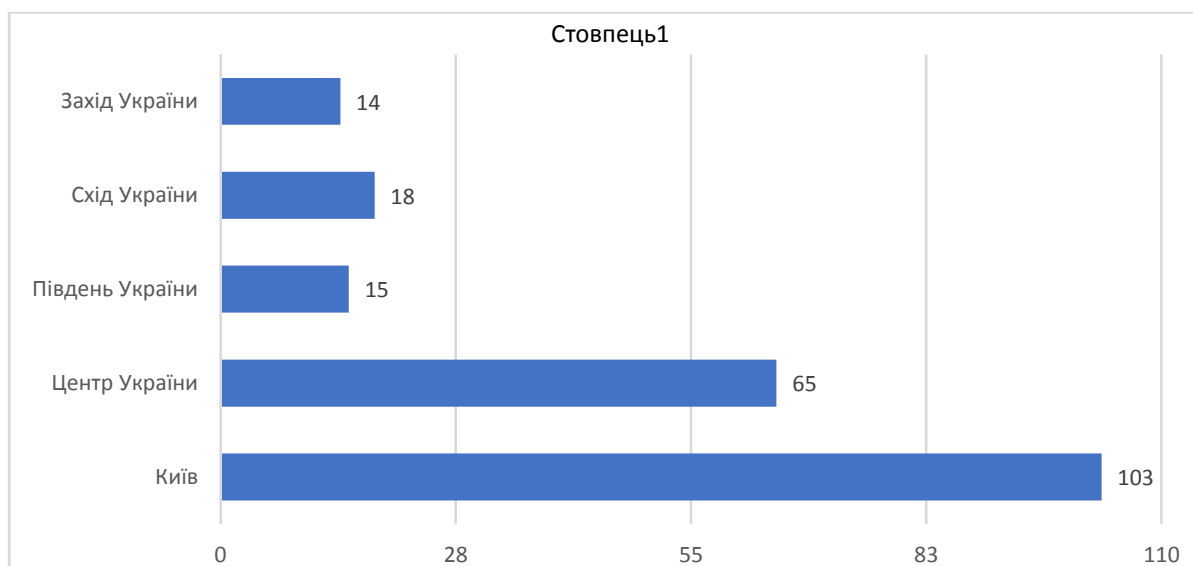


Рис 2.4. Розподіл вибірки за приналежністю до регіону

2.2. Методичне забезпечення емпіричного дослідження.

Національна, етнічна та регіональна приналежність була досліджена за допомогою *Анкети для визначення приналежності до нації, етносу та регіону*, розробленою А.В. Гафіатуліною. Перша частина анкети складає базові питання щодо віку, статі та спеціальності респондентів, а також місця їх актуального перебування. Далі респондентам було запропоновано відповісти, до якої нації, етносу та регіону вони себе відносять. В цьому блоку питань варіантів відповідей надано не було. Наступний блок містив ряд однакових запитань щодо нації, етносу та регіону. П'ять питань, які могли відобразити почуття та ставлення до власного етносу, п'ять таких самих питань щодо нації та п'ять аналогічних питань, відповіді на які відображають ставлення до регіону. Варіанти відповідей сформульовані наступним чином: 1 - «зовсім не погоджуюсь», 5 - «повністю погоджуюсь». Мета застосування даної анкети для нас полягає в зборі зрізу емоційної складової національної свідомості, етнічної свідомості та регіонального менталітету.

Традиційним для психосемантичних досліджень є *метод семантичного диференціала*, який ми використовували для нашого дослідження. Інтерпретуючи певні об'єкти, поняття, знаки або значення, відбувається процес психологічного сприймання людиною цих об'єктів. Це і вивчає психосемантика. Метод семантичного диференціала використовується для оцінювання об'єктів, таких як поняття або зображення, за допомогою біполярних градуєваних шкал, які мають два протилежні полюси, що описуються вербальними антонімами. Різні шкали загалом корелюють між собою, і за допомогою факторного аналізу можна виділити групи високорелюючих шкал, які згруповані у фактори.

Семантичний диференціал – це метод психологічного дослідження, який використовується для вимірювання суб'єктивних оцінок різних аспектів об'єктів, ідей, концепцій або понять. Цей метод дослідження дозволяє отримати кількісну і якісну інформацію про те, які слова використовуються для опису об'єктів, що вони означають і як вони сприймаються людьми [26].

Метод полягає в тому, що суб'єкту пропонується список протилежних понять, які характеризують досліджувану концепцію. Наприклад, для дослідження поняття «щастя» можуть бути використані протилежні слова «нещастя», «тривога», «сум», «радість», «задоволення» тощо. Суб'єкту потрібно оцінити, наскільки досліджуваний об'єкт підходить до кожного з цих слів за допомогою шкали, зазвичай від 1 до 7 або від -3 до +3. Отримані оцінки можуть бути використані для вивчення суб'єктивних асоціацій, відчуттів і емоцій, пов'язаних з об'єктом дослідження. Наприклад, якщо більшість суб'єктів оцінює поняття «щастя» високо за шкалою «радість», це свідчить про те, що «радість» є ключовим асоціативним словом для цього поняття.

Семантичний диференціал використовується в багатьох областях психології, включаючи соціальну, клінічну і організаційну психологію. Він дозволяє дослідникам отримувати детальну інформацію про те, як люди сприймають і оцінюють різні концепти, що може бути корисно при дослідженні культурних різниць, вивченні емоційних станів і дослідженні людської поведінки [24].

Іноді семантичний диференціал може бути поєднаний з іншими методами, такими як фокус-групи або інтерв'ю, для отримання додаткової інформації про досліджувані концепти. Важливо пам'ятати, що результати дослідження семантичного диференціалу є суб'єктивними оцінками і можуть бути вплинуті особистими установками і емоційним станом суб'єктів [20]. Тому, для забезпечення об'єктивності результатів дослідження, важливо використовувати велику вибірку суб'єктів, різноманітних за віком, статтю, етнічністю та іншими факторами.

Узагальнюючи, семантичний диференціал є корисним методом дослідження суб'єктивної оцінки різних концептів та понять, який дозволяє отримати детальну інформацію про сприйняття та емоційні реакції на різні об'єкти дослідження. А завданням психосемантики є побудова семантичного простору, тобто виокремлення факторів, в яких діє респондент, коли оцінює будь-які об'єкти. Метод семантичного диференціалу направлений на пошук

такого семантичного простору та аналіз факторів, а також на вивчення взаєморозташування в цьому просторі об'єктів, що розглядає респондент [21].

Фактор можна визначити як окремий зміст шкал, який наповнено значеннями, що наповнюють його. Таким чином фактори є своєрідною формою узагальнення та сукупчення слів-антонімів, які будують семантичний диференціал. Факторна структура в даному контексті має відображати узагальнену структуру антонімів в мові або лексиці. За допомогою об'єднання шкал у фактори, ми маємо змогу перейти від ознакового опису об'єктів до більш глибокого опису, при цьому використавши меншу кількість факторів, що налічують категорії і виявити смисл конкретного об'єкту у вигляді комплексу факторів, що мають різні коефіцієнти ваги. Ці показники вираховуються у середнє арифметичне за тими шкалами, які налічують фактор [5].

У психології семантичні простори є моделлю категоріальної структури свідомості індивіда. Концептуальний аналіз знань може використовувати структуру семантичного простору людини як основу для створення поля знань. Окремі параметри семантичного простору відповідають відповідним компонентам поля. Наприклад, розмірність простору відображає складність поля, виділені структури понять корелюють із метапоняття, а змістовні зв'язки між поняттями-стимулами відображають відношення між ними.

Як правило, для побудови семантичних просторів використовують статистичні методи, такі як факторний аналіз, багатомірне градування або кластерний аналіз, що дозволяють групувати окремі ознаки в більш конкретні категорії. В контексті розуміння поля знань такий вид діяльності можна розглядати як побудову більш абстрактних концептів. Семантичний простір можна представити як n -мірний простір, в якому кожна окрема ознака представлена як крапка або вектор з відповідними координатами. Ці координати відображають значення виділених чинників в заданому просторі. Створення семантичного простору в такому випадку вимагає зведення опису предметної області до вищого рівня абстракції. Замість широкого набору ознак

опису використовується більш містка мова концептуалізації з меншою кількістю концептів, що є метамовою по відношенню до мови ознак опису [6].

Розглядаючи людей з різним рівнем досвіду та віку, а також різної компетентності можна помітити, що структура семантичного простору, його розмірність та структура може значним чином відрізнятися. В нашому дослідженні вибірки є різними за віковими показниками, а отже і семантичний простір у груп респондентів може відрізнятися.

При проведенні дослідження, нами було використано *методику семантичний диференціал Ч. Осгуда* (модифіковану та адаптовану О. М. Лозовою), спрямовану на вивчення уявлень про поняття «нація».

Семантичний простір, який мав описати та відокремити уявлення про психологічні особливості особистості досліджуваного, був реконструйований в три етапи. На першому етапі було проведено процедуру оцінювання. Другий етап включав в себе математичний аналіз емпіричних даних (факторний аналіз). На третьому етапі ми мали змогу проаналізувати дані, отримані в результаті математичного аналізу і створити семантичний простір.

Процедура дослідження також включала в себе використання методики *Тест «Хто Я?» М. Куна і Т. Макпартленда* для виявлення оцінних ставлень респондентів до себе та відокремлення категорій, на які спираються досліджувані при оцінці себе. Завдяки цьому тесту ми мали змогу встановити установки, що є наявними в свідомості конкретної особи. Методика «Хто я» дозволяє встановити змістовні характеристики ідентичності (когнітивні, афективні, поведінкові та ціннісно-мотиваційні). Відповіді на запитання «Хто я?» оброблюються методом контент-аналізу. Абсолютно всі відповіді можна розподілити на дві умовні категорії: об'єктивна та суб'єктивна згадка. Відповіді, що можна класифікувати як «самохарактеристика» відносяться до категорії «об'єктивна згадка»: «студент», «донька», «мешканка Києва» тощо. Прикладом другої категорії «суб'єктивна згадка» є відповіді такі як «добрий», «гарний чоловік», «відповідальний громадянин» [19].

Оцінити відповіді конкретного респондента можна, підрахувавши його «локусний бал» — кількість об'єктивних згадок.

Також, в дослідженні ми використовували *проективну методику «Географія візуальних образів»* (Соснюка О. П., Остапенко І. В.) як додатковий засіб збору даних. Ця методика допомагає візуалізувати мрії, стани та образи, пов'язані з темою нашого колажу, у респондентів. Колаж є інструментом, який візуально демонструє образи та допомагає виявити актуальний психологічний стан досліджуваного. Тому вона є цінною для нас як в контексті вивчення національної свідомості, так і для дослідження феномену життєстійкості та їх зв'язку та взаємовпливу. Деякі сучасні українські дослідники використовують цю методику для вивчення національної ідентичності студентської молоді та її психосемантичних особливостей [35].

Психологи виділяють опорні елементи, які грають важливу роль в процесі інтерпретації результатів:

- 1) вибір основи для створення колажу;
- 2) етапи відповідних дій в процесі створення колажу;
- 3) порядок візуальних зображень;
- 4) розташування фрагментів колажу;
- 5) заповненість простору/пустоти в просторі;
- 6) вихід за межі основи колажу;
- 7) індивідуальне трактування використаних фрагментів колажу [35].

В процесі аналізу колажів, важливим є те, як розташовані фрагменти у просторі. Представники арт-терапії вважають, що розташування зображень та написів в певній частині основи пов'язане з часовою перспективою. Таким чином можна вважати, що у верхній частині, як правило, розташовані фрагменти, що пов'язані в планами автора колажу на майбутнє, в нижній — зображення, що несуть в собі тінь минулого, а в середині вже знаходяться ті фрагменти, що відображають теперішній психологічний стан та актуальне відчуття себе.

Методика «Тест «Самооцінки життєстійкості» (модифікація опитувальника М. Форверга на контактність Т. О. Ларіної) [27].

Мета – визначення рівня усвідомленості та сформованості особистісних показників життєстійкості, що можуть мати прояви в процесі спілкування. Респондентам запропоновано оцінити себе за 9-бальною шкалою. Таким чином респондент може з'ясувати в якій мірі йому притаманні ці чи інші якості.

Бал «5» означає, що респонденту притаманна ця якість; він більше віддає, аніж отримує (середній показник).

Бали від «1» до «5» відповідають зниженню притаманності цієї властивості, а бали від «6» до «9» збільшенню, відповідно. Бал «1» – Ви зовсім позбавлені цієї властивості.

Бал «9» означає найбільшу міру притаманності даної якості.

Підрахувавши загальну кількість балів за кожним пунктом ми отримуємо результат, що демонструє рівень прояву складових життєстійкості респондента, її осмисленість та сформованість:

9–18 балів – низький рівень осмисленості та сформованості життєстійкості;

19–40 балів – середній ступінь вираженості життєстійкості;

41–54 бали – життєстійкість є характерною для респондента рисою;

55–72 бали – у респондента життєстійкість активно проявлена в орієнтації на співробітництво, високий показник ресурсності в самостійному вирішенні проблем;

73–81 бал – респонденту повною мірою властива ця риса. Він орієнтований на майбутнє та цілком готовий до подолання складних життєвих ситуацій та вирішення проблем.

При математичному розрахунку результатів дослідження нами було використано метод *факторного аналізу*. Факторний аналіз – це система моделей і методів, яка перетворює вихідний набір даних до більш простої та загальної форми. Факторний аналіз допомагає визначити міру встановленого між змінними зв'язку та виявляє фактори, що лежать в основі перетворень.

Окрім того, багатомірний статистичний аналіз являє собою унікальний та універсальний метод, за допомогою якого можна одночасно реконструювати як зовнішній, так і внутрішній психологічний світ особистості [12].

Кореляційний аналіз – це метод дослідження взаємної залежності ознак генеральної сукупності, які є випадковими величинами з нормальним характером розподілу. Серед головних завдань кореляційного аналізу: встановлення форми зв'язку, визначення сили зв'язку, вимірювання впливу факторів на результативні ознаки [15]. Нами було використано метод кореляційного аналізу даних, а саме визначення коефіцієнту кореляції r -Пірсона.

t -критерій Стьюдента – метод, за допомогою якого можна статистично перевірити рівність середніх значень у вибірках. Застосувати даний критерій можна лише у випадку, коли початкові дані мають нормальний розподіл [12]. За умові наявності статистично значущої різниці ми можемо стверджувати про зв'язок національної свідомості та життєстійкості.

Висовки до розділу 2.

В дослідженні нами було використано такі основні методичні засоби як базова анкета, що визначає приналежність респондентів до нації, етносу та регіону; семантичний диференціал; тест «Самооцінка життєстійкості»; методика «Хто я?», яка допомагає дослідити самоствлення на ціннісну самоідентифікацію респондентів, а також проєктивна методика «Георгафія візуальних образів» як допоміжний метод визначення ставлення респондентів до своєї країни.

Описано дизайн дослідження і його основні етапи, такі як: теоретичний аналіз джерел; розробка та співставлення емпіричних методик та тестів; проведення дослідження особливостей прояву психологічних характеристик національної свідомості та рівня життєстійкості серед української студентської молоді; проведення математичного аналізу та здійснення інтерпретації

результатів дослідження, встановлення зв'язку між національною свідомістю та життєстійкістю української студентської молоді.

Визначено основну та фонову вибірку. Основна вибірка складається з 151 респондента-представника української студентської молоді, фонові вибірка — 64 респондента-представника старшого віку.

Обрано та описано основні методики дослідження, описано методи математичного аналізу, які використовувалися для розрахування результатів проведеного дослідження.

РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ ЗВ'ЯЗКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ТА ЖИТТЄСТІЙКОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

3.1. Аналіз вивчення національної свідомості української студентської молоді.

Першочергово варто проаналізувати та інтерпретувати результати дослідження анкети національної, етнічної та регіональної приналежності. Результати роботи з анкетною на приналежність респондентів до нації, етносу та регіону, а також виявляють рівень емоційно-ціннісного компоненту дають наступні результати у відсотковому співвідношенні (табл. 2.1.):

Таблиця 2.1

Приналежність до нації. Загальний розподіл.

Приналежність до нації	Кількість респондентів, %
Українська	98,1
Інша	1,9
Загалом	100,0

Серед респондентів зафіксовано найбільший відсоток представників української нації — 98,1%. Представники інших націй серед вибірки становить 1,9%. Це може говорити про високий рівень національної свідомості та усвідомлення власної національної приналежності серед респондентів. Вибірка складається з 98,1% представників української нації яка ототожнює себе з представниками нації.

Наступна таблиця демонструє відсоткове співвідношення регіонального розподілу серед респондентів (табл. 2.2.).

Таблиця 2.2.

Регіональний розподіл.

Регіон	Кількість респондентів, %
Київ	47,9
Центр	30,2
Південь	7,0
Схід	8,4
Захід	6,5
Загалом	100,0

Зафіксовано найбільший відсоток серед представників Києва — 47,9%. Серед респондентів з центральної частини України — 30,2%. 7% респондентів є представниками північної частини України. 8,4% вибірки — представники східної частини країни, 6,5% — західної частини України.

Розглянемо відсотковий розподіл дослідження щодо приналежності до етносу (табл. 2.3.):

Таблиця 2.3

Приналежність до етносу. Загальний розподіл.

Етнос	Кількість респондентів, %
Український	69,3
Слов'янський	21,9
інша	8,4
Загалом	99,5
Похибка	0,5
Загалом	100,0

Українська нація є розмаїтною, але домінуючи місця, судячи з нашого дослідження, в ній займають український та слов'янський етноси. Перелік інших етносів в дослідженні не набрав достатньої кількості відсотків для детального опису. Деякі відповіді респондентів ми врахували як похибку, оскільки окремі респонденти вказували свій етнос як, наприклад, «студент», тому в загальний розподіл такі відповіді не входили. Нам не відомо, за якої причини респонденти могли надати такі відповіді, але це говорить або про дефіцит знань про поняття етносу загалом, або ж деякі респонденти не мали достатньої мотивації для того, щоб надавати валідні відповіді на відкриті запитання. Проаналізувавши результати математичної обробки даних анкети на приналежність респондентів до нації, етносу та регіону, нами були отримані наступні результати, які відображають емоційно-ціннісні компоненти оцінки своєї нації, етносу та регіону:

Таблиця 2.4

Розподіл за приналежністю до нації, етносу та регіону, %.

Твердження	Нація	Етнос	Регіон
1. Я відчуваю себе представником своєї (свого)...	80,9	68,8	73,0
2. Я поважаю цінності та почуття всіх представників своєї (свого)...	44,7	44,2	44,7
3. Я позитивно ставлюся до своєї (свого)...	84,7	73,5	70,7
4. Я відчуваю відповідальність за свою (свій)...	60,5	42,8	48,4
Я пишаюся своєю (своїм)...	86,5	68,4	60,0

Проаналізувавши результати, ми можемо зробити наступні висновки. Для респондентів актуальнішим є відчуття себе представником своєї нації, аніж етносу або регіону, емоційно-ціннісне ставлення до нації є загалом вищим, аніж до етносу чи регіону. Однак повага до цінностей та почуттів представників своєї нації є менш важливим, чим відчуття поваги до нації в цілому. Такі результати споглядаються і при аналізі етносу та регіону, тобто відчуття поваги до етносу та регіону є більш значущим для респондентів, аніж відчуття відповідальності за свій етнос чи регіон, або поважливе ставлення до цінностей та почуттів представників свого етносу чи регіону.

Пріоритет щодо нації зберігається в усіх твердженнях. Найвищі відстоки щодо всіх категорій (нація, етнос, регіон) можемо зафіксувати у третьому та п'ятому твердженнях, що стосуються позитивного ставлення та гордості за свою націю, етнос та регіон. У більшості тверджень найнижчий відсоток зафіксовано щодо етносу, отож можемо зробити висновок, що етнічна приналежність грає для респондентів другорядну роль відносно національної та регіональної приналежності. Розглядаючи окремо вибірку, що складається з української студентської молоді (151 респондент), ми отримуємо наступні результати:

Таблиця 2.5

Розподіл за ставленням до нації, етносу та регіону української студентської молоді, %.

Групи	Нація	Етнос	Регіон
Молодь в Україні	Нейтральне ставлення: 3,7 Позитивне ставлення: 96,3	Нейтральне ставлення: 11,0 Позитивне ставлення: 89,0	Негативне ставлення: 1,5 Нейтральне ставлення: 16,2 Позитивне ставлення: 82,4
Молодь за кордоном	Нейтральне ставлення: 6,7 Позитивне ставлення: 93,3	Нейтральне ставлення: 26,7 Позитивне ставлення: 73,3	Нейтральне ставлення: 20,0 Позитивне ставлення: 80,0

Результати за відсотками не відрізняються суттєво за жодною з категорій. Однак, загалом, відсоткові показники молоді, що знаходиться в Україні, є дещо вищими, аніж в молоді, що на даний час перебуває за кордоном. Негативне емоційно-ціннісне ставлення з'являється лише в оцінці свого регіону молоддю в Україні.

Аналіз результатів методики «Хто я?» дав нам змогу отримати наступні результати. Порівнюючі перші та останні 3 відповіді в різних групах можна зазначити, що найчастіше зустрічалися такі слова:

Молодь, в Україні:

- Перші три відповіді: людина, дівчина/жінка/чоловік, українець/українка
- Останні три відповіді: людина, майбутній фахівець, патріот/ка

Молодь, за кордоном:

- Перші три відповіді: людина, студент/ка, українець/українка
- Останні три відповіді: людина, люблю (спати/їсти), дитина

Дорослі, в Україні:

- Перші три відповіді: дівчина/жінка/чоловік, людина, мати/батько
- Останні три відповіді: людина, дії, направлені на себе (пізнавати себе, знаходити шлях до себе), вірити в щось

Дорослі, за кордоном:

- Перші три відповіді: дівчина/жінка/чоловік, мати/батько, людина
- Останні три відповіді: людина, досягнення (в чомусь), кохана

Загалом, перші три відповіді у різних групах схожі, проте можна зробити висновок, що молодь, яка знаходиться за кордоном, більше наголошує на своєму студентському статусі, а дорослі, які знаходяться в Україні, роблять акцент на батьківському статусі. Останні три відповіді у різних групах відрізняються більше, оскільки є більше індивідуалізації в цих відповідях. Водночас можна зробити висновок, що більшість людей наголошує на своїй людськості, вказуючи слово «людина».

Для всіх учасників дослідження переважають слова, що описують статусні, соціальні та родинні зв'язки людини, такі як «людина», «українець/українка», «студент/ка», «донька/син», «подруга/друг», «дівчина/жінка/чоловік», «сестра/брат». Також часто зустрічаються терміни, що пов'язані з ідентифікацією професійного напрямку, такі як «майбутній (професія)» і «психолог». Ці результати вказують на те, що соціальний контекст та соціальні ролі важливі для людей в процесі формування їхньої ідентичності.

Таблиця 2.6.

Частота вживань слів для усієї вибірки за методикою «Хто я?»

Слово	К-сть вживань
людина	524
українець/українка	175
студент/ка	166
донька/син	155
подруга/друг	147
дівчина/жінка/чоловік	145
особистість	112
психолог	115
сестра/брат	110
майбутнє (професія)	80

Групою «Молодь в Україні» було використано 17 дієслів, 365 прикметників та 2324 іменники. Молоддю за кордоном не було використано жодного дієслова, було використано 25 прикметників та 267 іменників. Дорослими в Україні було використано 1 дієслово, 119 прикметників та 940

іменників. Дорослими за кордоном не було використано жодного дієслова, однак було використано 15 прикметників та 185 іменників. Прикметники відображають більш описові характеристики. В даному випадку ми можемо говорити, що уявлення групи «молодь в Україні» більш конкретні, адже вони більше використовують іменники, аніж прикметниками, ця група оцінена нами як найбільш когнітивно навантажена. «Молодь за кордоном» виражає більш афективну складову у сприйнятті, адже кількість вжитих прикметників вища. Дієслова в даній методиці демонструють готовність до дій. Таким чином, можна зробити висновок, що група «молодь в Україні» є більш готовою до дій, аніж група «молодь за кордоном». Це можна пояснити тим, що респонденти, які перебувають за кордоном можуть відчувати нестабільність в рішеннях та діяльності загалом, а тому їх орієнтація на дії значно нижча ніж в респондентів, які перебувають в Україні.

Таким чином, молодь в Україні помітно частіше використовує дієслова, а молодь за кордоном – прикметники. Частота вживань слів, які асоціюють людину з нацією або етносом - значуща. Частота іменника «Українець/українка» за частотою вживання займає другу позицію.

На цьому етапі ми також маємо змогу проаналізувати колажі, які підготували респонденти. В рамках проведення методики «Географія візуальних образів», респондентам було запропоновано підготувати колаж на тему «Справжній українець». Інтерпретуючи візуальні образи, зображені на кожалох, перш за все треба урахувувати умовне розділення простору на п'ять частин. Ця схема розроблена Соснюком О.П. на основі ідей іноземних науковців. Таким чином, центральна частина колажу налічує ті образи, які відображають саму сутність поняття. Верхня частина праворуч - раціональні прояви та преференції людини, нижня частина праворуч - життєвий шлях людини, верхній кут ліворуч - афективні, емоційні реакції щодо поставленої тематики, нижня частина ліворуч - творчі прояви, що пов'язані з поставленою тематикою.

На рис. 3.1. та рис. 3.2. відображено бачення справжнього українця респондентками, яка перебувають в Україні. Аналізуючи приклади колажів, можна зробити висновки, що сутність поняття «справжній українець» інтерпретується респонентами як патріотична, сильна людина, яка поважає культурні здобутки своєї нації. В лівому нижньому куту на обох колажах збігається гумористичність.



Рис 3.1. Типовий колаж, який репрезентує уявлення про «Справжнього українця» (студенти, що перебувають в Україні).



Рис.3.2. Типовий колаж, який репрезентує уявлення про «Справжнього українця» (студенти, що перебувають в Україні, жінки).

Наступний колаж, що зображено на рис. 3.3. має певну відмінність, а саме вираження готовності фізично обороняти власну державу. Описи під зображеннями відображають індивідуальне ставлення автора колажу до явища, що описується. В центрі даного колажу великий підпис, який говорить про «здатність до самопожертви». Пояснити це можна тим, що саме цей колаж зроблено представником респондентів чоловічої статі.

Справжній українець



Рис.3.3. Типовий колаж, який репрезентує уявлення про «Справжнього українця» (студенти, що перебувають в Україні, чоловіки).

Наступний колаж (рис. 3.4.) демонструє більш має більш загальні характеристики. Цікаво, що в правій верхній частині розташовується зображення з військовим, а також підпис, «Виконує свій громадянський обов'язок, захищає країну». Колаж розроблено респондентками, що перебувають за кордоном. Емоційний характер колажу можна пояснити саме цим.



Рис 3.4. Типовий колаж, який репрезентує уявлення про «Справжнього українця» (студенти, що перебувають за межами України).

На рис. 3.5. зображено колаж, розроблений ще одною респонденткою, яка входить в групу «молодь за кордоном». Центральна частина колажу - скріншот відео, де українського військового страчують після фрази «Слава Україні». Загалом, майже увесь простір зайнятий саме відображеннями сили та волі українського народу.

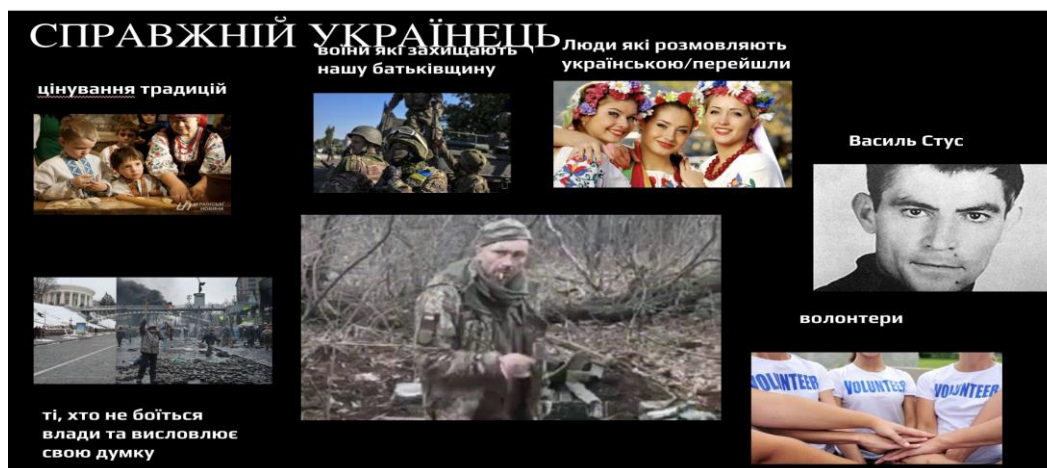


Рис. 3.5. Типовий колаж, який репрезентує уявлення про «Справжнього українця» (студенти, що перебувають за межами України).

Пісумовуючи, можна зробити висновки про те, що студентам за кордоном притаманне більш загальне описування справжнього українця саме у воєнний час. Головною темою робіт є сила, воля, незламність, а також зображення військових та історичних осіб, які ілюструють міць, або навіть були вбиті режимом. Лейб-мотивом колажів, розроблених респондентами є важливість українських традицій, шанування культури та державної мови, а також допомога державі як служба в ЗСУ, так і фінансова допомога (донати, податки) (рис. 3.6.). Загалом, чітке слово «патріот» або «патріотизм» зустрічається в колажах «молоді в Україні» частіше, аніж у «молоді за кордоном».



Рис. 3.6. Типовий колаж, який репрезентує уявлення про «Справжнього українця» (студенти, що перебувають в Україні).

Якщо говорити про типовий колаж на тему «Справжній патріот», то найчастіше на колажах зустрічаються національні символи держави не залежно від місця перебування автора колажу. Також, часто зустрічається підпис, пов'язаний саме із повагою своєї країни/нації/держави/народу.

Аналізуючи колажі, гарно проглядається акцентування української студентської молоді на важливості згуртованості та єдності нації. Основна різниця між підгрупами полягає у більш раціональному та діяльнісному описі справжнього українця студентами в Україні, чим студентами за кордоном.



Рис. 3.7. Типовий колаж, який репрезентує уявлення про «Справжнього українця» (студенти, що перебувають в Україні).

3.2. Аналіз дослідження життєстійкості української студентської молоді в умовах воєнного часу.

В дослідження життєстійкості було включено методику «Самооцінка життєстійкості». Результати обробки результатів цього дослідження продемонстровано у таблиці:

Таблиця 3.1

Середнє значення за життєстійкістю. Загальний розподіл, %

Вибірка	Середнє значення
Молодь в Україні	59,04
Молодь за кордоном	59,20
Дорослі в Україні	64,87
Дорослі за кордоном	60,00

Проаналізувавши результати співвідношення можна побачити, що відсоткові значення майже не відрізняються серед підгруп молоді та підгруп дорослих. Але є відмінність між двома загальними вибірками. Між молоддю та дорослими, які знаходяться в Україні різниця складає майже 6%. Між молоддю та дорослими, які перебувають за кордоном різниці майже не споглядається.

Відповідно до ключів тесту «Самооцінка життєстійкості» ми можемо оцінити середній рівень життєстійкості респондентів як високий — життєстійкість респондентів має активний прояв в орієнтації на співробітництво, респонденти мають високий показник ресурсності у вирішенні проблем самостійно (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Середній показник життєстійкості респондентів, %.

		Самооцінка життєстійкості
N	Valid	215
	Missing	0
Mean		60,56
Median		62,00
Std. Deviation		9,575
Minimum		29
Maximum		81

Аналіз життєстійкості серед респондентів свідчить про загалом високий рівень життєстійкості серед досліджувальних груп. В рамках нашого дослідження це є важливим показником, адже гіпотеза дослідження передбачає зв'язок рівня життєстійкості із національною свідомістю особистості. Значущість такого зв'язку ми продемонструємо у наступних підрозділах, однак

зараз ми можемо встановити, що серед респондентів середній показник рівня емоційно-ціннісної оцінки поняття «нація», а також середній показник рівня життєстійкості є високим.

3.3. Аналіз особливостей зв'язку національної свідомості та життєстійкості українців в умовах воєнного часу.

Для того, щоб проаналізувати відмінності у національній свідомості українців в Україні та за кордоном для початку приймаємо рішення про використання параметричних або непараметричних статистичних методів подальшому.

Для цього перевіряємо змінні на нормальність розподілу в кожній групі: молодь в Україні, дорослі в Україні, молодь за кордоном, дорослі за кордоном. Перевірку здійснюємо за допомогою критерія Колмагорова-Смірнова.

За методикою семантичного диференціалу (модифікований тест Ч. Осгуда, адаптований О.М. Лозовою) розподіл даних не є нормальним для усіх змінних в групі «молодь в Україні»; розподіл даних не є нормальним для усіх змінних в групі «молодь за кордоном», окрім змінної «проста-складна»; розподіл даних не є нормальним для усіх змінних в групі «дорослі в Україні»; розподіл даних не є нормальним для усіх змінних в групі «дорослі за кордоном», окрім змінних «весела-сумна», «відкрита-закрита» та «проста-складна».

За опитувальником «Самооцінка життєстійкості» (модифікація опитувальника Форверга на контактність Т. О. Ларіної) розподіл даних не є нормальним для усіх змінних в групі «молодь в Україні» для всіх блоків; розподіл даних не є нормальним для усіх змінних в групі «молодь за кордоном», окрім третього блоку; розподіл даних не є нормальним для усіх змінних в групі «дорослі за кордоном»; розподіл даних не є нормальним для першого блоку в групі «молодь за кордоном». Отже, оскільки більшість змінних не мають нормальний розподіл, для порівняння груп використовуємо непараметричні критерії, а саме Jonckheere-Terpstra Test. За результатами тесту за методикою семантичного диференціалу (модифікований тест Ч. Осгуда,

адаптований О.М. Лозовою) існують статистично значущі відмінності за змінною «мужня-жіночна» у групі дорослих за кордоном ($p=0,037$, $J-T= 2.082$). У інших змінних та групах відмінностей не виявлено (рис. 3.8)

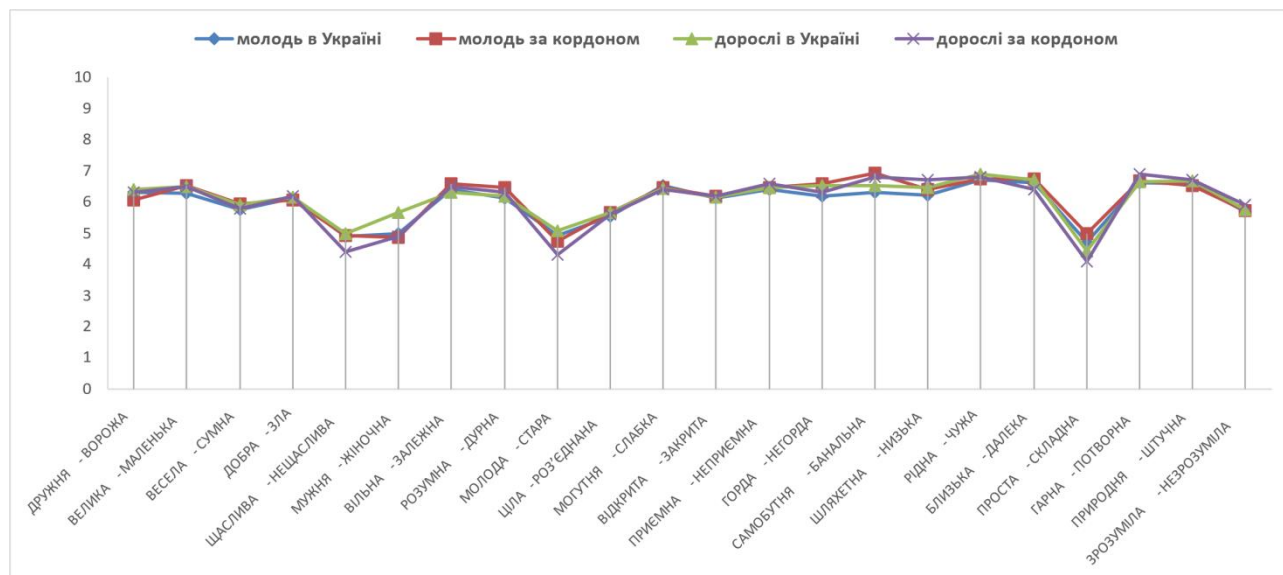


Рис 3.8. Відмінності між групами у сприйнятті країни за методикою семантичного диференціалу (модифікований тест Ч. Осгуда, адаптований О.М. Лозовою)

Отже, дорослі за кордоном в умовах воєнного часу сприймають країну більш жіночною, ніж молодь за кордоном та ті, хто залишилися в Україні.

Це може пояснюватись тим, що контекст воєнного часу може впливати на сприйняття ролі статі. У таких умовах може змінюватись розподіл соціальних ролей та очікувань щодо чоловіків та жінок, що може вплинути на сприйняття країни як жіночної чи чоловічої.

За опитувальником «Самооцінка життєстійкості» (модифікація опитувальника Форверга на контактність Т. О. Ларіної) існують статистично значущі відмінності за змінною «сума за третім блоком» у групі дорослих за кордоном ($p=0,043$, $J-T= 2.024$). У інших змінних та групах відмінностей не виявлено (рис. 3.9)

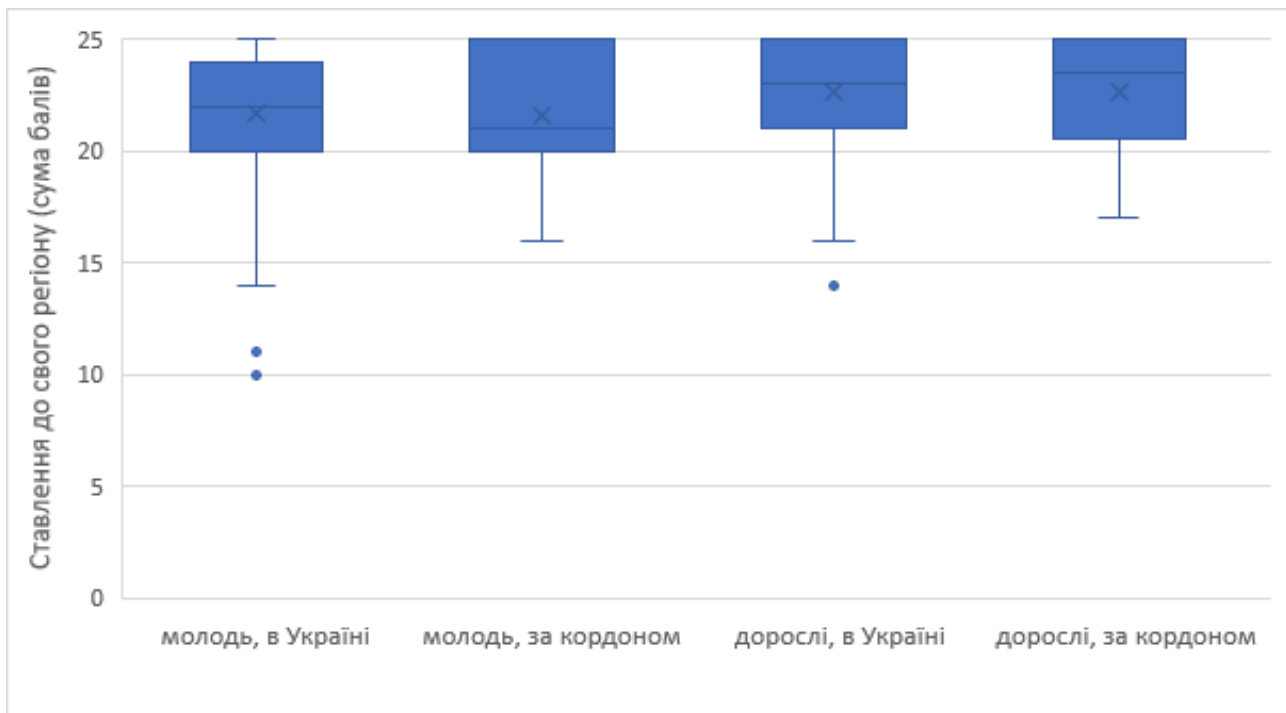


Рис 3.9. Відмінність у національній свідомості між групами досліджуваних за опитувальником «Самооцінка життєстійкості» (модифікація опитувальника М. Форверга на контактність Т. О. Ларіної)

Отже, молодь за кордоном ставиться менш позитивно до своєї нації та етносу в умовах воєнного часу, порівняно з молоддю в Україні, дорослих в Україні та дорослих за кордоном.

Можливо, молодь за кордоном відчуває більшу незахищеність або невизначеність в умовах воєнного часу, що може впливати на їхні почуття стосовно нації. Також можливо, що інформаційне середовище, в якому молодь за кордоном отримує інформацію про події в Україні, може бути менш об'єктивним або більше спрямованим на негативні аспекти.

Оскільки більшість змінних в опитувальнику «Самооцінка життєстійкості» (модифікація опитувальника М. Форверга на контактність Т. О. Ларіної) та за методикою семантичного диференціалу (модифікований тест Ч. Осгуда, адаптований О.М. Лозовою) не мають нормальний розподіл для аналізу особливостей зв'язку національної свідомості та життєстійкості українців в умовах воєнного часу використовуємо кореляційний коефіцієнт Спірмена.

За анкетною на приналежність до нації, етносу та регіону Гафіатуліної А.В. у групі «молодь в Україні» існує зв'язок між вираженістю життєстійкості та сумою за першим блоком ($R=0.269$; $p=0.002$), що відображає ставлення до нації; життєстійкістю та сумою за другим блоком ($R=0,23$; $p=0.007$) що відображає ставлення до етносу; а також між життєстійкістю та сумою за третім блоком ($R=0,275$; $p=0.001$), що відображає ставлення до регіону (рис 3.10).

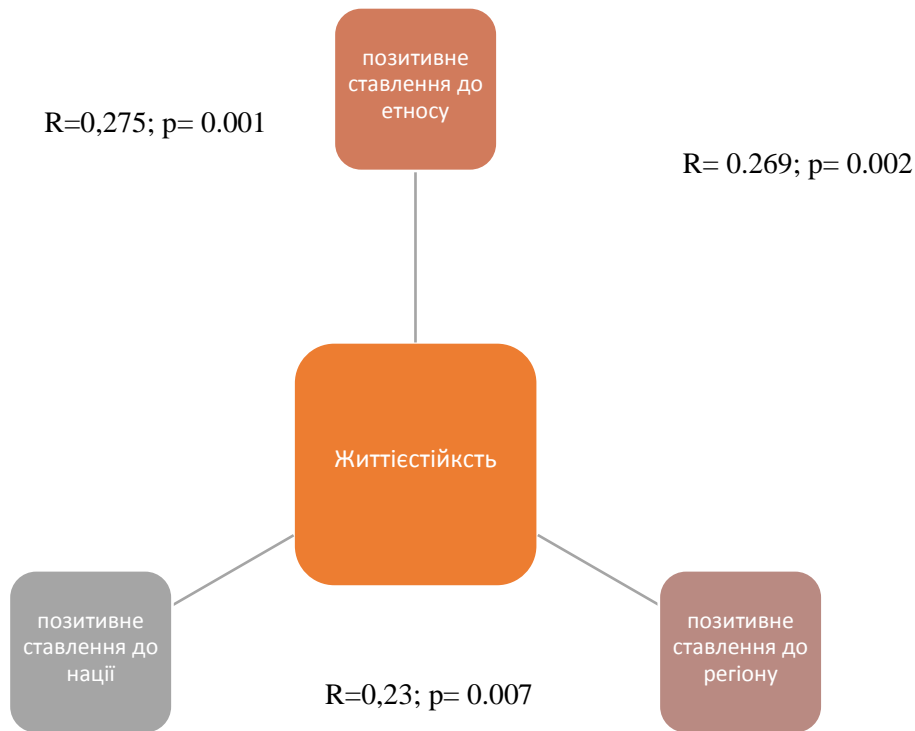


Рис. 3.10. Зв'язок життєстійкості та національної свідомості у молоді в Україні

Отже, чим більше позитивне ставлення до своєї нації, етносу та регіону, тим вищою є життєстійкість у молоді в Україні.

Результати можуть бути пояснені тим, що наше ставлення до нації, етносу та регіону може впливати на наше психічне та емоційне благополуччя, включаючи життєстійкість. Коли ми маємо позитивне ставлення до своєї нації,

етносу та регіону, ми можемо відчувати більшу причетність до нашого середовища та культури, що може допомогти нам відчувати себе більш захищеними та підтриманими, навіть у складних життєвих обставинах, таких як воєнний час. Іншою причиною може бути те, що в молоді в Україні є пряма необхідність у високому рівні життєстійкості, в той час як в молоді, що знаходиться за кордоном немає прямої загрози життя, а отже, немає підвищеної необхідності розвивати та підтримувати рівень життєстійкості.

Також у групі дорослих в Україні існує зв'язок між ; життєстійкістю та сумою за другим блоком ($R=0,472$; $p= 0.000$) що відображає ставлення до етносу; а також між життєстійкістю та сумою за третім блоком ($R=0,316$; $p= 0.02$), що відображає ставлення до регіону (рис 3.11).

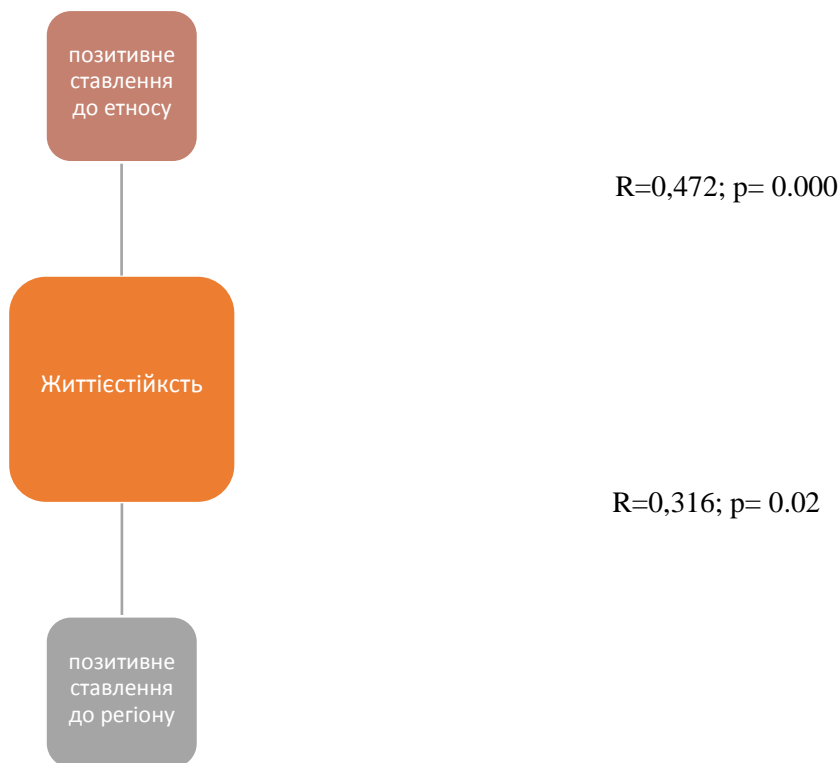


Рис. 3.11. Зв'язок життєстійкості та національної свідомості у молоді в Україні

Отже, чим більш позитивне ставлення до етносу та регіону, тим вищою є життєстійкість у дорослих в Україні.

Ці результати можуть відображати вплив сильної національної та регіональної ідентичності на рівень життєстійкості. Якщо людина сильно ідентифікується зі своїм етносом та регіоном, то вона може мати більш виражене почуття належності та підтримки у важкі моменти, такі як воєнний час або економічна криза. Це може допомогти зменшити стрес та покращити рівень життєстійкості.

При факторному аналізі усієї вибірки семантичного диференціалу (модифікований тест Ч. Осгуда, адаптований О.М. Лозовою) за результатами кореляційної матриці показник Determinant = 0,204, що вказує на те, що змінні слабо взаємозв'язані між собою. Низьке значення детермінанта не означає, що факторний аналіз непридатний або не корисний у даному випадку, а лише свідчить про те, що змінні не мають високої взаємозалежності між собою.

За критерієм сферичності Бартлетта статистична значущість менше 0.05, що свідчить про можливість проведення факторного аналізу. КМО - величина, характеризує ступінь придатності факторного аналізу до даної вибірки. За критерієм Кейсера-Мейера-Олкіна значення 0,856, що свідчить про задовільну адекватність.

Методом екстрації факторів був обраний метод найбільшої схожості. Кумулятивний відсоток, накопичений до останнього фактору 54,25 (>50%), що вказує на прийнятну кількість факторів та змінних. Чим більший відсоток дисперсії (Variance), обумовлений фактором, тим більшу вагу має даний фактор.

На графіку (рис 3.12) власних значень спостерігаємо, що крива починає вирівнюватися на 4-ому факторі. Залишати потрібно лише ті чинники, яким відповідають перші точки на графіку до того, як крива стане більш пологою.

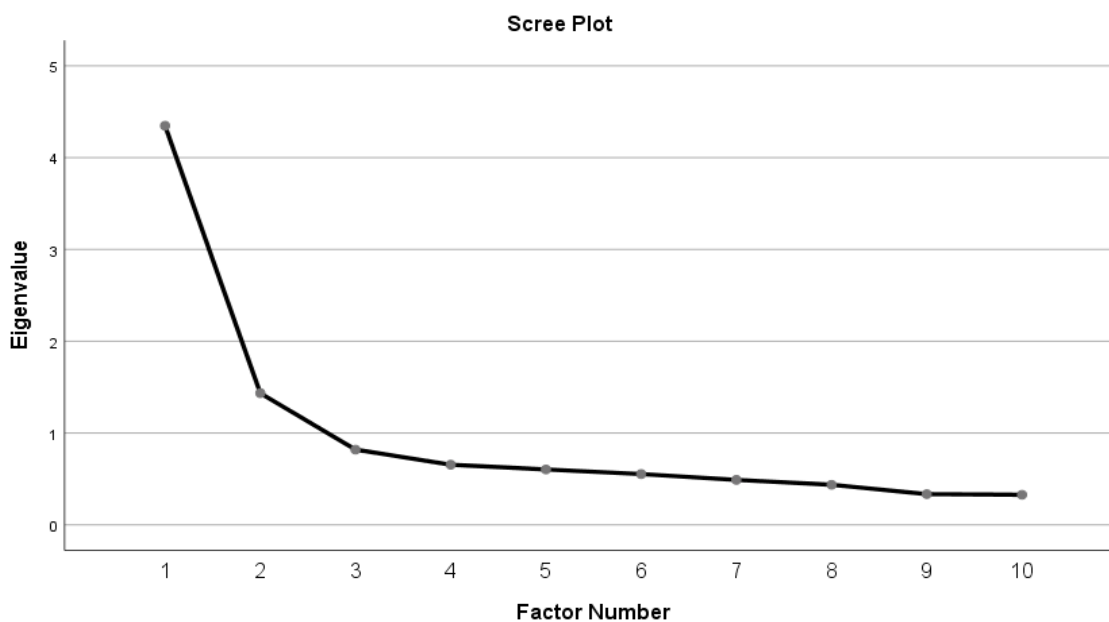


Рис. 3.12. Графік осину факторної моделі усїєї вибірки семантичного диференціалу (модифікований тест Ч. Осгуда, адаптований О.М. Лозовою)

Отже, після проведення факторного аналізу було виділено 3 фактора.

У перший фактор увійшли конструкти «Вільна-залежна», «Розумна-дурна», «Ціла-роз'єднана», «Добра-зла», «Шляхетна-низька». За значенням було вирішено об'єднати ці конструкти у назву фактору «Суб'єктність».

У другий фактор увійшли конструкти «Відкрита-закрита», «Приємна-неприємна», «Шляхетна-низька», «Природня-штучна». За значенням було вирішено об'єднати ці конструкти у назву фактору «Комунікативна активність».

У третій фактор увійшли конструкти «Весела-сумна», «Щаслива-нещаслива». За значенням було вирішено об'єднати ці конструкти у назву фактору «Емоційність». Факторні навантаження відображені у таб. 3.3.

Так, другий фактор найбільше пояснює розкид даних усїєї вибірки, в той час як третій фактор відповідає за 5.2% поясненої дисперсії. Однак, через відсутність крос-навантажень та логічну факторну структуру (так, 3 фактор об'єднує властивості настрою, що дуже схожі між собою) ми вважаємо таку факторну модель досить сильною та тою, що допомагає пояснити отримані нами результати. За отриманими показниками по другому фактору найбільше

навантаження має «відкрита-закрита», тоді як в першому факторі найголовнішу роль відіграє «вільна-залежна», а в третьому – «щаслива-нещаслива».

Таблиця 3.3

**Факторні навантаження для оцінки нації за семантичним диференціалом
(для усієї вибірки)**

	Фактор		
	1	2	3
Вільна-залежна	0,811		
Розумна-дурна	0,654		
Ціла-роз'єднана	0,627		
Добра-зла	0,571		
Відкрита-закрита		0,929	
Приємна-неприємна		0,626	
Шляхетна-низька	0,404	0,414	
Природня-штучна		0,409	
Весела-сумна			1,047
Щаслива-нещаслива			0,505
Відсоток поясненої дисперсії	20,9	28,1	5,2

При факторному аналізі досліджуваних за кордоном семантичного диференціалу (модифікований тест Ч. Осгуда, адаптований О.М. Лозовою) за результатами кореляційної матриці показник Determinant = 0,000, що вказує на те, що змінні дуже слабо взаємозв'язані між собою.

За критерієм сферичності Бартлетта статистична значущість менше 0.05, що свідчить про можливість проведення факторного аналізу. За критерієм Кейсера-Мейера-Олкіна значення 0,635, що свідчить про задовільну адекватність.

За методом «Extraction Method: Maximum Likelihood». Кумулятивний відсоток, накопичений до останнього фактору 70,64 (>50%), що вказує на прийнятну кількість факторів та змінних.

На графіку (рис 3.13) власних значень спостерігаємо, що крива починає вирівнюватися на 5-ому факторі.

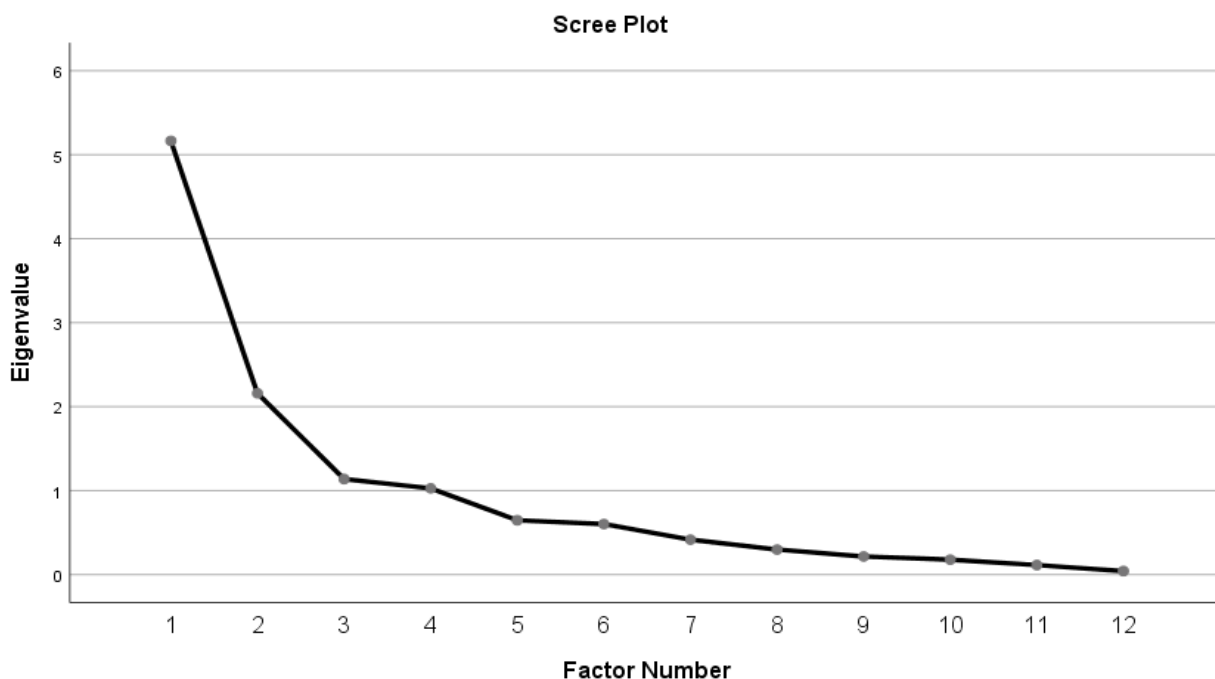


Рис. 3.13. Графік осипу факторної моделі досліджуваних за кордоном семантичного диференціалу (модифікований тест Ч. Осгуда, адаптований О.М. Лозовою)

Отже, після проведення факторного аналізу було виділено 4 фактора.

У перший фактор увійшли конструкти «Близька-далека», «Розумна-дурна», «Ціла-роз'єднана», «Зрозуміла-незрозуміла», «Могутня-слабка», «Розумна-дурна», «Молода-стара», «Вільна-залежна». За значенням було вирішено об'єднати ці конструкти у назву фактору «Релевантність».

У другий фактор увійшли конструкти «Молода-стара», «Весела-сумна», «Щаслива-нещаслива». За значенням було вирішено об'єднати ці конструкти у назву фактору «Емоційність».

У третій фактор увійшли конструкти «Рідна-чужа», «Вільна-залежна», «Щаслива-нещаслива», «Добра-зла», «Могутня-слабка». За значенням було вирішено об'єднати ці конструкти у назву фактору «Близькість».

У четвертий фактор увійшли конструкти «Добра-зла», «Природна-штучна». За значенням було вирішено об'єднати ці конструкти у назву фактору «Щирість». Факторні навантаження відображені у таб. 3.4

Таблиця 3.4

**Факторні навантаження для оцінки нації за семантичним диференціалом
(для респондентів за кордоном)**

	Фактор			
	1	2	3	4
Близька-далека	0,887			
Ціла-роз'єднана	0,815			
Зрозуміла-незрозуміла	0,693			
Могутня-слабка	0,677		-0,378	
Розумна-дурна	0,675			
Молода-стара	0,646	-0,307		
Вільна-залежна	0,625		0,309	
Весела-сумна		0,937		
Щаслива-нещаслива		0,579	0,315	
Рідна-чужа			0,868	
Добра-зла			0,648	0,446
Природня-штучна				0,918
Відсоток поясненої дисперсії	39,41	14,80	9,16	7,27

Отже, найбільший відсоток поясненої дисперсії має саме перший фактор, на який припадає 39,41% загальної поясненої дисперсії. Наступними в низхідному порядку йдуть другий, третій та четвертий фактори. Найбільше

навантаження на перший фактор утворює конструкт «близька-далека», на другий фактор «весела-сумна», на третій фактор «природня-штучна». Обернений показник конструкту «молода-стара» у другому фактору можна пояснити тим, що «старість» нації має позитивну конотацію для українців й являє собою частину великого наративу, який використовується в ЗМІ з початку повномасштабної агресії.

При факторному аналізі досліджуваних в межах України семантичного диференціалу (модифікований тест Ч. Осгуда, адаптований О.М. Лозовою) за результатами кореляційної матриці показник Determinant = 0,001, що вказує на те, що змінні дуже слабо взаємозв'язані між собою. За критерієм сферичності Бартлетта статистична значущість менше 0.05, що свідчить про можливість проведення факторного аналізу. За критерієм Кейсера-Мейера-Олкіна значення 0,882, що свідчить про задовільну адекватність. За методом «Extraction Method: Maximum Likelihood». Кумулятивний відсоток, накопичений до останнього фактору 51,46 (>50%), що вказує на прийнятну кількість факторів та змінних. На графіку (рис 3.14) власних значень спостерігаємо, що крива починає вирівнюватися на 4-ому факторі.

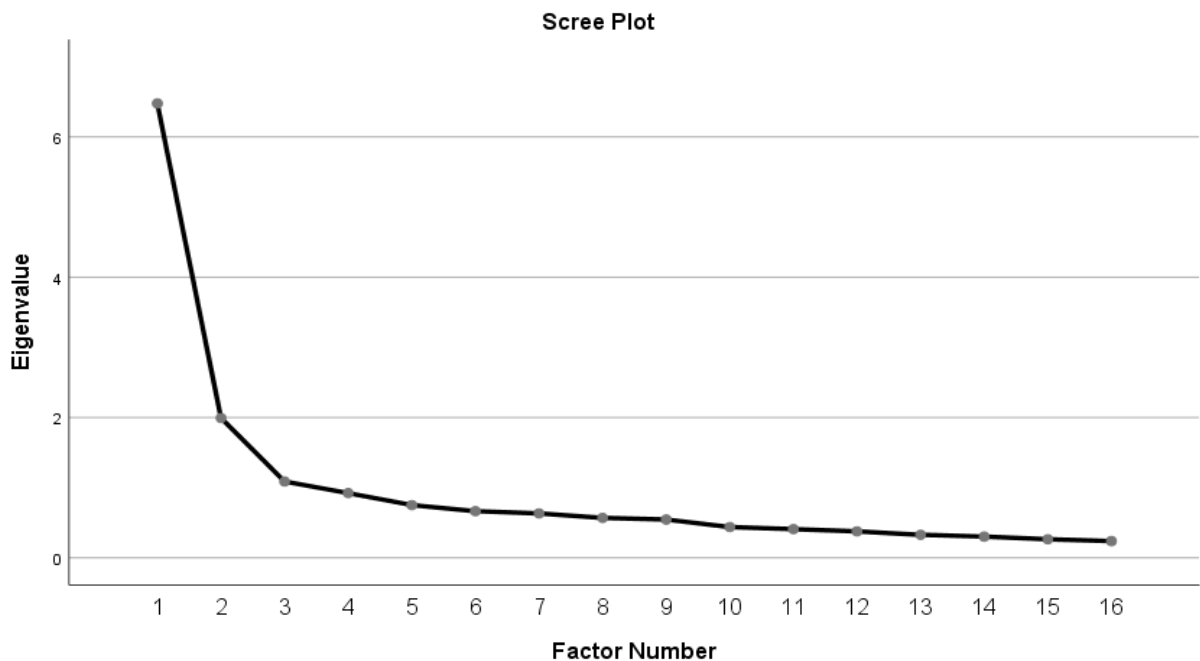


Рис. 3.14. Графік осипу факторної моделі досліджуваних в Україні семантичного диференціалу (модифікований тест Ч. Осгуда, адаптований О.М. Лозовою)

Отже, після проведення факторного аналізу було виділено 3 фактора.

У перший фактор увійшли конструкти «Рідна-чужа», «Гарна-потворна», «Близька-далека», «Приємна-неприємна», «Природня-штучна», «Самобутня-банальна», «Шляхетна-низька». За значенням було вирішено об'єднати ці конструкти у назву фактору «Релевантність».

У другий фактор увійшли конструкти «Розумна-дурна», «Ціла-роз'єднана», «Могутня-слабка», «Дружня-ворожа», «Розумна-дурна», «Самобутня-банальна», «Шляхетна-низька», «Добра-зла», «Відкрита-закрита». За значенням було вирішено об'єднати ці конструкти у назву фактору «Асертивність».

У третій фактор увійшли конструкти «Весела-сумна», «Щаслива-нещаслива», «Добра-зла». За значенням було вирішено об'єднати ці конструкти у назву фактору «Емоційність». Факторні навантаження відображені у таб. 3.5.

Отримане факторне рішення засноване на відносно високих факторних навантаженнях, які вказують на те, що ваші вхідні змінні міцно пов'язані з кількома основними факторами.

Зокрема, перший фактор має дуже високі навантаження для змінних «Рідна-чужа», «Гарна-потворна», «Близька-далека» і «Приємна-неприємна», що може вказувати на те, що цей фактор представляє загальні поняття, пов'язані із оціночним ставленням до нації.

Другий фактор має високі навантаження для змінних «Могутня-слабка» і «Вільна-залежна», що може вказувати на те, що цей фактор представляє поняття свободи, влади і контролю. Третій фактор, хоча й маючи нижче інших відсоток поясненої дисперсії, представляє поняття задоволеності нації.

Для усіх досліджуваних були виділені такі фактори: «Суб'єктність», «Комунікативна активність», «Емоційність». Для досліджуваних, що

перебувають за кордоном характерні такі фактори: «Релевантність», «Емоційність», «Близькість» та «Щирість». Для досліджуваних, що перебувають у межах України: «Релевантність», «Асертивність», «Емоційність».

Таблиця 3.5

**Факторні навантаження для оцінки нації за семантичним диференціалом
(для респондентів в Україні)**

	Фактор		
	1	2	3
Рідна-чужа	0,837		
Гарна-потворна	0,778		
Близька-далека	0,753		
Приємна-неприємна	0,702		
Природня-штучна	0,582		
Могутня-слабка		0,919	
Вільна-залежна		0,815	
Ціла-роз'єднана		0,565	
Дружня-ворожа		0,494	
Розумна-дурна		0,472	
Самобутня-банальна	0,346	0,460	
Шляхетна-низька	0,380	0,454	
Добра-зла		0,443	
Відкрита-закрита		0,353	
Щаслива-нещаслива			0,948
Весела-сумна			0,596
Відсоток поясненої дисперсії	36,7	9,9	4,8

При факторному аналізі досліджуваних опитувальнику «Самооцінка життєстійкості» (модифікація опитувальника Форверга на контактність Т. О. Ларіної) за результатами кореляційної матриці показник Determinant = 0,210, що вказує на те, що змінні дуже слабо взаємозв'язані між собою.

За критерієм сферичності Бартлетта статистична значущість менше 0.05, що свідчить про можливість проведення факторного аналізу. За критерієм Кейсера-Мейера-Олкіна значення 0,751, що свідчить про задовільну адекватність.

За методом екстракції найбільшої схожості. Кумулятивний відсоток, накопичений до останнього фактору 50,01 (>50%), що вказує на прийнятну кількість факторів та змінних.

На графіку (рис 3.15) власних значень спостерігаємо, що крива починає вирівнюватися на 4-ому факторі.

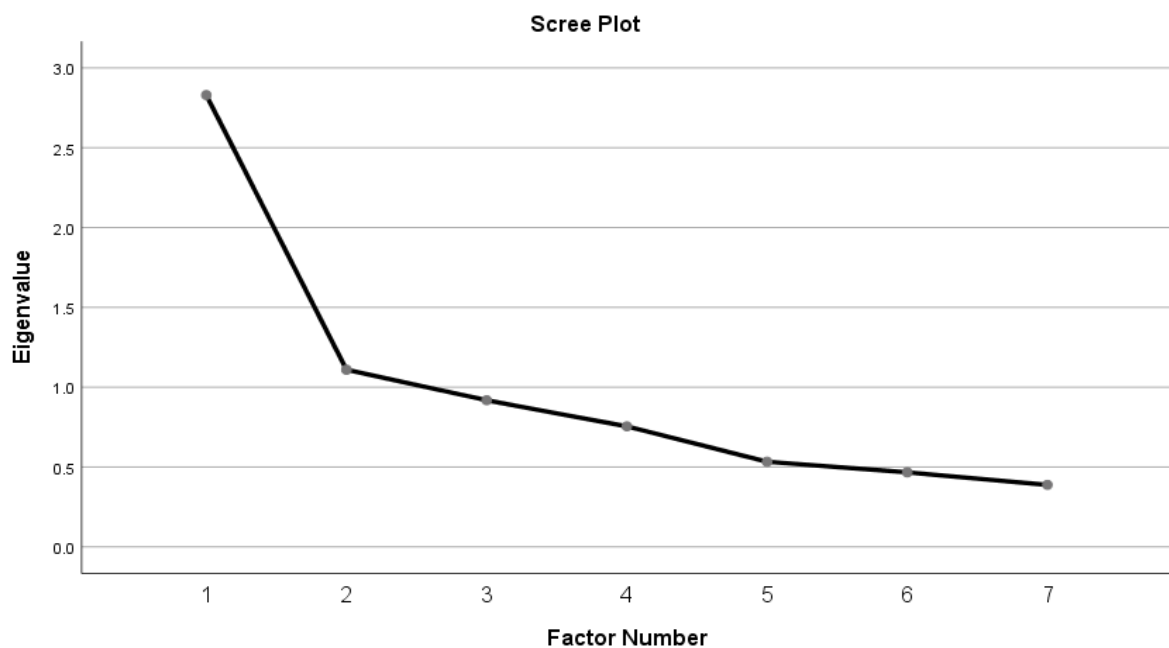


Рис. 3.15. Графік осипу факторної моделі усієї вибірки опитувальнику «Самооцінка життєстійкості» (модифікація опитувальника Форверга на контактність Т. О. Ларіної)

Отже, після проведення факторного аналізу було виділено 3 фактора.

У перший фактор увійшли конструкти «Теплота», «Ініціативність», «Рішучість». За значенням було вирішено об'єднати ці конструкти у назву фактору «Емпатійна активність».

У другий фактор увійшли конструкти «Терпіння», «Оптимістичність», «Мобільність». За значенням було вирішено об'єднати ці конструкти у назву фактору «Витривалість».

У третій фактор увійшли конструкти «Відповідальність», «Терпіння». За значенням було вирішено об'єднати ці конструкти у назву фактору «Наполегливість». Факторні навантаження відображені у таб. 3.6

Таблиця 3.6

**Факторні навантаження самооцінки життєстійкості
(для всієї вибірки)**

	Фактор		
	1	2	3
Ініціативність	0,866		
Рішучість	0,528		
Тепло, повага	0,345		
Оптимістичність		0,692	
Мобільність		0,618	
Відповідальність			0,733
Терпіння		0,341	0,477
Відсоток поясненої дисперсії	31,4	12,4	5,7

За аналізом факторних навантажень можемо припустити, що перший фактор може вказувати на загальний рівень мотивації та готовності до дій. Другий фактор може вказувати на готовність до змін та прийняття ризиків, що характерно як для людей, що переїхали закордоном, так й для тих, хто залишився в Україні. Третій фактор може вказувати на здатність до витримки в

складних ситуаціях, з якими в цей зіштовхується кожний українець без прив'язки до локації.

При факторному аналізі досліджуваних за кордоном опитувальнику «Самооцінка життєстійкості» (модифікація опитувальника М. Форверга на контактність Т. О. Ларіної) за результатами кореляційної матриці показник $Determinant = 0,044$, що вказує на те, що змінні дуже слабо взаємозв'язані між собою. За критерієм сферичності Бартлетта статистична значущість менше 0.05, що свідчить про можливість проведення факторного аналізу. За критерієм Кейсера-Мейера-Олкіна значення 0,603, що свідчить про задовільну адекватність. За методом екстрації максимальної схожості кумулятивний відсоток, накопичений до останнього фактору 60,05 (>50%), вказує на прийнятну кількість факторів та змінних. На графіку (рис 3.9) власних значень спостерігаємо, що крива починає вирівнюватися на 4-ому факторі.

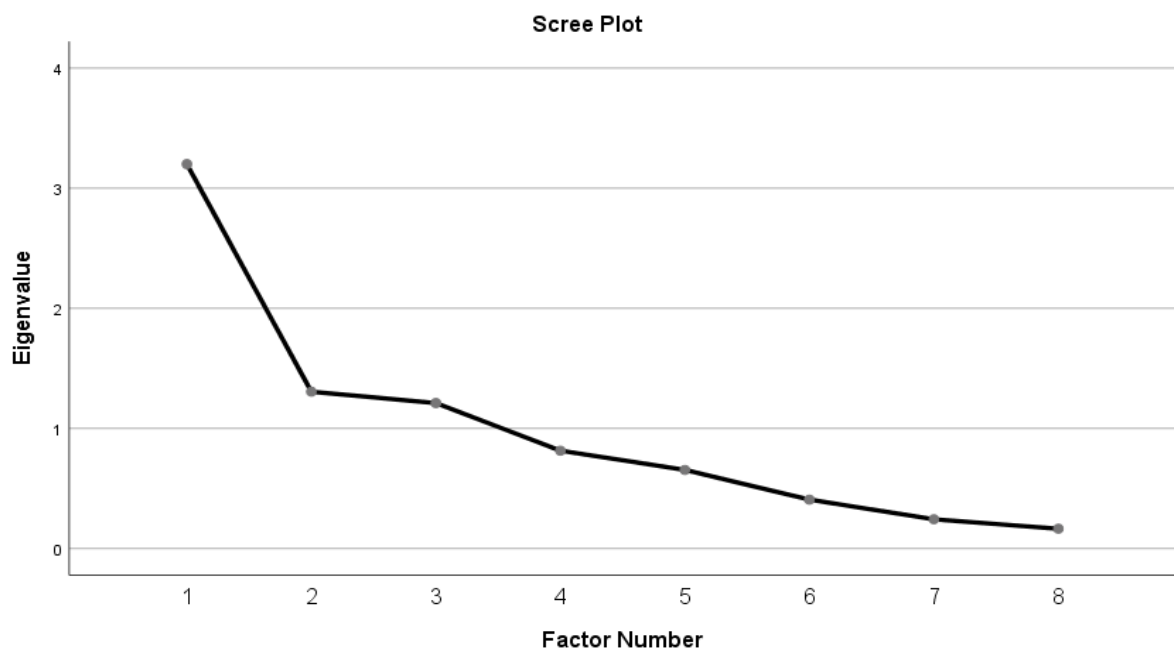


Рис. 3.16. Графік опису факторної моделі досліджуваних за кордоном опитувальнику «Самооцінка життєстійкості» (модифікація опитувальника Форверга на контактність Т. О. Ларіної)

Отже, після проведення факторного аналізу було виділено 3 фактора.

У перший фактор увійшли конструкти «Ініціативність», «Рішучість», «Оптимістичність», «Мобільність». За значенням було вирішено об'єднати ці конструкти у назву фактору «Активність».

У другий фактор увійшли конструкти «Теплота», «Емпатія». За значенням було вирішено об'єднати ці конструкти у назву фактору «Емоційна теплота».

У третій фактор увійшли конструкти «Щирість», «Відповідальність». За значенням було вирішено об'єднати ці конструкти у назву фактору «Щирість». Факторні навантаження відображені у таб. 3.7.

Таблиця 3.7

**Факторні навантаження самооцінки життєстійкості
(для респондентів за кордоном)**

	Фактор		
	1	2	3
Ініціативність	1,004		
Рішучість	0,714		
Мобільність	0,583		
Оптимістичність	0,460		
Тепло, повага		0,995	
Емпатія		0,742	
Щирість, справжність			0,952
Відповідальність			-0,340
Відсоток поясненої дисперсії	35,1	14,1	10,8

За отриманими результатами факторного аналізу та факторними навантаженнями конструктів можемо свідчити, що перший фактор вказує на готовність брати на себе ініціативу, приймати рішення та впевненість у своїй здатності впоратися з життєвими викликами. Цікаво, що саме для респондентів

за кордоном у цей фактор увійшли конструкти «Оптимістичність» та «Мобільність» разом, оскільки саме ці якості у поєднанні можуть бути основою копінгових механізмів для даної вибірки.

Другий може вказувати на вміння виразно висловлювати свої почуття, розуміння та співпереживання до інших людей.

Третій фактор може вказувати на те, що люди, які мають високий показник на цьому факторі, схильні до відвертості. Від'ємний показник за конструктом «Відповідальність» може бути пов'язаний із його описом у методиці, який передбачає, що «успіх є результатом наполегливої праці і мало залежить від випадку або везіння» та що люди будують плани самостійно. Так, респонденти, які виїхали під час повномасштабного вторгнення можуть бути відповідальними, проте не здатні повністю самостійно будувати плани, оскільки опинилися в інших для себе умовах та в багато чому мають покладатися на дії соціальних служб та інших державних інстанцій.

При факторному аналізі досліджуваних у межах України опитувальнику «Самооцінка життєстійкості» (модифікація опитувальника М. Форверга на контактність Т. О. Ларіної) за результатами кореляційної матриці показник Determinant = 0,204, що вказує на те, що змінні дуже слабо взаємозв'язані між собою.

За критерієм сферичності Бартлетта статистична значущість менше 0.05, що свідчить про можливість проведення факторного аналізу. За критерієм Кейсера-Мейера-Олкіна значення 0,725, що свідчить про задовільну адекватність.

Методом екстракції був обраний метод максимальної схожості. Кумулятивний відсоток, накопичений до останнього фактору 51,12 (>50%), що вказує на прийнятну кількість факторів та змінних.

На графіку (рис 3.17) власних значень спостерігаємо, що крива починає вирівнюватися на 4-ому факторі.

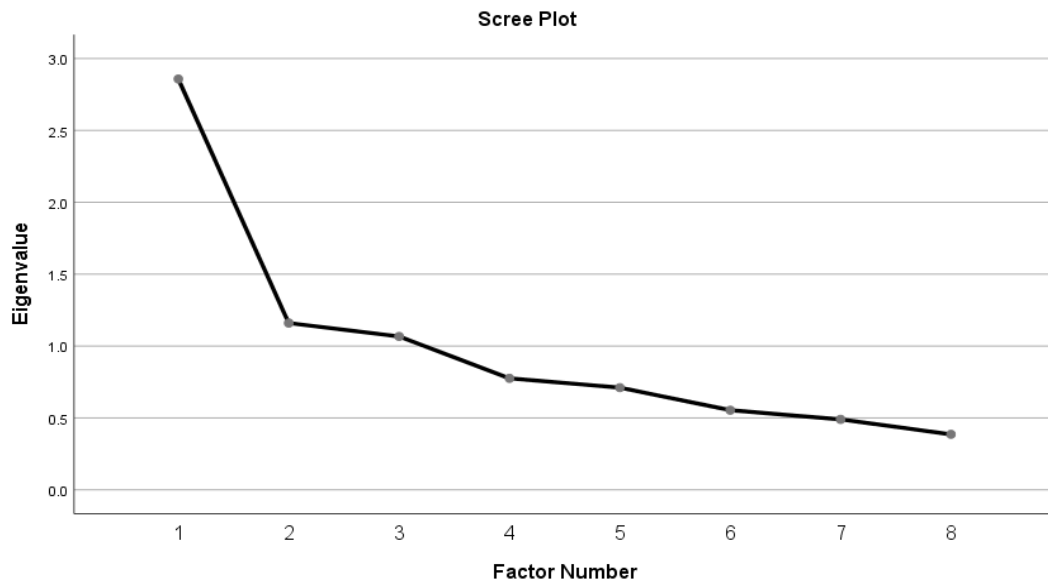


Рис. 3.17. Графік осипу досліджуваних в Україні опитувальнику «Самооцінка життєстійкості» (модифікація опитувальника М. Форверга на контактність Т. О. Ларіної)

Отже, після проведення факторного аналізу було виділено 3 фактора.

У перший фактор увійшли конструкти «Ініціативність», «Рішучість». Його можна охарактеризувати як «Цілеспрямованість», оскільки він пов'язаний з характеристиками, які визначають особистісну активність та визначеність у досягненні цілей.

У другий фактор увійшли конструкти «Терпіння», «Відповідальність», «Мобільність», «Щирість, справжність». Цей фактор можна охарактеризувати як «Витримка», оскільки він пов'язаний з характеристиками, які визначають здатність до співпраці, відповідальність, готовність до змін та щирість у взаємодії з іншими людьми. Цікаво що відповідальність у структурі цього фактору має позитивну властивість, а отже мобільність та терпіння людей, що залишились в Україні також опосередковується вірою в те, що все залежить від самих людей, радше ніж від обставин. Також це може говорити про те, що саме ці респонденти можуть бути більш відповідальними за тим, що відбувається з ними, хоч й знаходячись під загрозою смерті.

У третій фактор увійшли конструкти «Емпатія», «Тепло, повага». Цей фактор можна охарактеризувати як «Емоційна підтримка», оскільки він

пов'язаний з характеристиками, які визначають здатність до співпереживання, виявлення тепла та поваги у взаємодії з іншими людьми. Факторні навантаження відображені у таб. 3.8.

Таблиця 3.8

**Факторні навантаження самооцінки життєстійкості
(для респондентів в Україні)**

	Фактор		
	1	2	3
Ініціативність	1,071		
Рішучість	0,413		
Терпіння		0,677	
Відповідальність		0,653	
Мобільність		0,422	
Щирість, справжність		0,302	
Емпатія			1,031
Тепло, повага			0,352
Відсоток поясненої дисперсії	23,2	12,8	15,1

Для усіх досліджуваних були виділені такі фактори життєстійкості: «Ематійна активність», «Витривалість», «Наполегливість». Для досліджуваних, що перебувають за кордоном характерні такі фактори: «Активність», «Емоційна теплота», «Щирість». Для досліджуваних, що перебувають у межах України: «Цілеспрямованість», «Витримка», «Емоційна підтримка».

3.4. Методичні рекомендації щодо урахування зв'язку національної свідомості із життєстійкістю в умовах воєнного часу.

Відповідно до отриманих нами емпіричних результатів дослідження, ми вважаємо за необхідне урахувати зв'язок національної свідомості та життєстійкості в процесі життєдіяльності особистості.

Наприклад, в процесі навчання студентської молоді, на нашу думку, варто розвивати національну свідомість студентів як в контексті патріотичного виховання, так і в контексті збереження або підвищення життєстійкості. Для цього можна використовувати інтерактивні види занять, такі як, наприклад, тренінг. Тренінг впливає на активність та розвиток особистості або групи, адже створюється безпечне середовище, в якому учасники групи мають змогу відчутти себе частиною процесу та реалізуватися в особистій взаємодії, спробувати різні рольові форми поведінки та проаналізувати свій вплив на інших в процесі групової взаємодії.

Тренінг підвищення життєстійкості можна виділити як особистісно-орієнтовану форму групової роботи. Сутність такого виду роботи полягає в повну зануреність особистості у тренінгову взаємодію завдяки чому людина має змогу актуалізувати потреби в самоорганізації, саморозвитку та вдосконаленні себе.

Тренінг можна поділити на 3 модулі. *У першому модулі* маємо змогу дослідити індивідуальні преференції та особистісні установки особистості, а також проаналізувати ситуації, які особистість оцінює для себе як стресові та проблемні. В цьому модулі також маємо змогу проаналізувати провідні засоби реагування на стресові ситуації.

Другий модуль несе більш рефлексивний характер. В учасників тренінгу на цьому етапі відбувається процес спостереження і усвідомлення взаємодії себе з оточуючими, а також взаємодії із самим собою через процеси мотивації до самокорекції. Загалом, під час роботи в рамках цього модуля розширюється рефлексія та розвивається рівень схильності до саморефлексії.

Третій модуль відкриває можливість актуалізувати власні потреби до усвідомлення життєвих переконань, цінностей та планів на життя. Також, робота на цьому модулі має дослідити, які саме переконання та установки заважають ефективній життєдіяльності особистості та досягненню намічених цілей. Після проходження етапу виявлення факторів, що заважають реалізації, ми пропонуємо процес актуалізації внутрішнього ресурсу та розвиток

відповідальності для досягнення цілей. Також, в цей модуль можна включити елементи цілепокладання та проектування майбутнього.

Основним завданням тренінгу є формування навичок життєстійкості, розвиток навичок копінгової поведінки, допомога з навичками планування дій, направлених на досягнення цілей та актуалізація внутрішнього ресурсу для подолання складних життєвих обставин.

На нашу думку, ефективний тренінг має включати групові дискусії, адже це формує групову динаміку, а також дає можливість обмінятися досвідом та розширити власні знання. В нашому випадку, ми рекомендуємо включати в тренінг арт-терапевтичні техніки, такі як «Географія візуальних образів». Оскільки наше дослідження демонструє зв'язок життєстійкості та національної свідомості, ми можемо рекомендувати патріотичні тематики колажування.

Для розвитку національної свідомості в української студентської молоді також можливо за допомогою тренінгу. В такому тренінгу ефективними будуть як інформаційні частини, в якій модератор надає загальну інформацію та обговорює з групою важливість розвитку національної свідомості, так і практичні частини, наприклад, вправи на саморефлексію себе як українця. Інформаційна частина тренінгу є більш актуальною саме для учасників, які наразі знаходяться поза межами України, адже наше дослідження демонструє, що в цієї групи респондентів соціальні зв'язки та зв'язок із нацією загалом є нижчим, аніж у тих, хто перебуває в Україні. Українці, які були змушені виїхати за кордон через повномасштабне вторгнення за час проживання в іншій країні почали жити проблемами країни, в якій вони мешкають. Через це вони не мають змогу цілковито переживати внутрішньо-національні проблеми України. В такому випадку, саме інформаційне змістовне наповнення слугує відновлюючим чинником відновлення та укріплення зв'язків із Батьківщиною, що слугує фактором росту національної свідомості в учасників. Таким чином, завдяки інформаційному модулю тренінгу, учасники матимуть змогу відновити або навіть наново встановити втрачені зв'язки. До прикладу, опис себе як українця в індивідуальній роботі або зіставлення портрету справжнього

патріота в груповій роботі. Арт-методи також є дієвими в даному виді тренінгу. Важливим для тренера є саме аналіз символів, застосованих в роботі з колажем. Варто звертати увагу в якій частині експозиції встановлені ті чи інші зображення, написи, образи тощо.

Відповідний формат тренінгу може сприяти розвитку особистістих навичок, які формують психологічну стійкість та цілісність особистості. За допомогою тренінгу людина матиме змогу проаналізувати та прокорегувати власні стратегії, установки, принципи та переконання, перебуваючи при цьому в процесі взаємодії з оточенням.

Оскільки нами було встановлено відмінності між рівнем національною свідомості та життєстійкості між групами респондентів, відповідно і відмінності в роботі з цими групами буде відрізнятися. Однак, зважаючи на технічні нюанси сучасного освітнього процесу, ми можемо рекомендувати об'єднувати групи студентів за кордоном та в Україні задля обміну досвідом під час виконання спільних завдань. Таким чином усі групи респондентів будуть задіяні в співпраці та пропрацьовувати як спільні, так і відмінні якості. Модератор тренінгу в такій співпраці матиме змогу аналізувати відмінності між групами та спостерігати динаміку розвитку як в окремих підгрупах (за кордоном, в Україні), так і загальну динаміку.

Висновки до розділу 3.

Проаналізовано та інтерпретовано результати дослідження анкети національної, етнічної та регіональної приналежності. Результати демонструють, що 98,1% вибірки відчуває свою приналежність до української нації. Більшість респондентів, а саме 47,9% — мешканці/ки Києва. 69,3% відносять себе до українського етносу.

Описано результати методик «Хто я?» та «Географія візуальних образів». Встановлено та проаналізовано відмінності між групами респондентів в Україні та за кордоном.

Проаналізовано результати математичного розподілу емоційно-ціннісного ставлення респондентів до своєї нації, етносу та регіону. Згідно з результатами, емоційно-ціннісне ставлення до нації є загалом вищим, ніж до етносу або регіону. В усіх твердженнях найвищий відсоток зберігається саме при оцінці нації.

Загальний рівень життєстійкості серед респондентів можна оцінити як високий.

Перевірено змінні на нормальність розподілу за допомогою критерія Колмагорова-Смірнова. Більшість змінних не мала нормального розподілу, тому було використано непараметричний критерій Jonckheere-Terpstra.

За результатами даного критерію, в умовах воєнного часу Україна групою «дорослі за кордоном» сприймається як більш жіночна, ніж іншими групами респондентів.

Встановлено, що молодь за кордоном більш негативно ставиться до нації та етносу, аніж молодь в Україні. На нашу думку, молодь за кордоном відчуває більшу невпевненість та невизначеність в умовах воєнного часу, адже вони опинилися в зовсім нових і незвичайних обставинах.

Для аналізу особливостей зв'язку національної свідомості та життєстійкості українців в умовах воєнного часу було використано коефіцієнт Спірмена. Було встановлено кореляцію між вираженістю життєстійкості та ставленням до нації, також етносу та регіону. Отже, чим виразнішим є позитивне ставлення до нації, етносу та регіону, тим вищим є рівень життєстійкості в українській студентській молоді.

Для оцінки ставлення до нації було застосовано семантичний диференціал. В уявленнях досліджуваних за результатами обробки для усіх досліджуваних були виділені такі фактори: «Суб'єктність», «Комунікативна активність», «Емоційність». Для досліджуваних, що перебувають за кордоном характерні такі фактори: «Релевантність», «Емоційність», «Близькість» та «Щирість». Для досліджуваних, що перебувають у межах України: «Релевантність», «Асертивність», «Емоційність».

Здійснено аналіз самооцінки життєстійкості. За результатами обробки для усіх досліджуваних були виділені такі фактори життєстійкості: «Ематійна активність», «Витривалість», «Наполегливість». Для досліджуваних, що перебувають за кордоном характерні такі фактори: «Активність», «Емоційна теплота», «Щирість». Для досліджуваних, що перебувають у межах України: «Цілеспрямованість», «Витримка», «Емоційна підтримка».

Розроблено методичні рекомендації з підвищення національної свідомості та життєстійкості української студентської молоді з урахуванням країни перебування респондентів. Звернено увагу на якості та цінності, які мають бути пропрацьовані в окремих групах та в загальній сукупності студентів задля підтримки рівня національної свідомості та життєстійкості (в випадку групи «молодь в Україні»), а також задля підвищення та подальшого збереження рівня національної свідомості (у випадку групи «молодь за кордоном»).

ВИСНОВКИ

1. Національна свідомість є поєднанням переконань, цінностей та поглядів людини, що на пряму пов'язані з нацією та її культурою, а також мовою, територією та історією, яка пов'язана з даною нацією. Національна свідомість є своєрідною самоідентифікацією, яка сформована відчуттям приналежності до власної нації та співпричетністю до неї. Встановлено, що національна свідомість складається довкола усвідомлення індивіда своєї причетності до певного роду та соціальної групи. Вона виражається у знанні мови, історії, культури, порівняння своєї ментальності з ментальністю інших націй. Національна свідомість грає велику роль в воєнний час, адже вона слугує чинником розвитку життєстійкості, яка, в свою чергу, допомагає адаптуватися до актуальних складних умов, підтримуючи, при цьому, ефективність в діяльності та відносну психологічну стабільність. Визначено структурні компоненти життєстійкості: включеність, контроль та прийняття ризику. За для більш глибокого теоретичного аналізу проблематики та більш чіткого розуміння передбаченого нами практичного вивчення питання зв'язку національної свідомості та життєстійкості нами було проаналізовано сучасні праці науковців з приводу національної свідомості та життєстійкості.

2. Розроблено дизайн дослідження, який включає теоретичне опрацювання матеріалу, розробка та використання емпіричних методик, проведення дослідження, математичний аналіз, а також інтерпретація та обґрунтування результатів. Встановлено та описано вибірку респондентів, яка складається з 4 груп: молодь в Україні, молодь за кордоном, дорослі в Україні, українці за кордоном. Також, встановлено їх національне, етнічне та регіональне самовизначення, а також рівень їх життєстійкості. Описано використані нами в дослідженні методи дослідження та обробки даних.

3. Встановлено зв'язки між отриманими результатами. Знайдено кореляцію між складовими національної свідомості та життєстійкістю. Значущий статистичний зв'язок встановлено між показниками національної

свідомості молоді в Україні та показниками їх життєстійкості. За результатами нашого дослідження можна виявити вплив сильної національної свідомості та регіональної ідентичності на рівень життєстійкості. Людина, яка ототожнює себе зі своєю нацією, етносом та регіоном може мати більш виражене та стійке відчуття приналежності та підтримки в таких складних ситуаціях як воєнний час, війна або економічна криза. Це також сприяє зменшенню стресу та підвищенню життєстійкості.

4. Визначено провідні фактори у ставленні до нації. В уявленнях досліджуваних за результатами обробки для усіх досліджуваних були виділені такі фактори: «Суб'єктність», «Комунікативна активність», «Емоційність». Для досліджуваних, що перебувають за кордоном характерні такі фактори: «Релевантність», «Емоційність», «Близькість» та «Щирість». Для досліджуваних, що перебувають у межах України: «Релевантність», «Асертивність», «Емоційність».

5. Здійснено аналіз самооцінки життєстійкості. У самооцінці життєстійкості для всієї вибірки виокремлено такі фактори: «Ематійна активність», «Витривалість», «Наполегливість». Для досліджуваних, що перебувають за кордоном характерні такі фактори: «Активність», «Емоційна теплота», «Щирість». Для досліджуваних, що перебувають у межах України визначено такі фактори: «Цілеспрямованість», «Витримка», «Емоційна підтримка».

6. Розроблено методичні рекомендації щодо урахування зв'язку національної свідомості із життєстійкістю у практичній роботі зі студентською молоддю (яка перебуває в Україні та за її межами) в умовах воєнного часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абасалієва О. Особливості національної самосвідомості у дітей молодшого шкільного віку //Психологія і особистість. – 2016. – Т. 1. – №. 2. – С. 62-70..
URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/6527/1/Abasaliyeva.pdf>
2. Баронін А. С. Етнічна психологія //АС Баронін.– К.: Тандем, 2000.– 264 с. – 2000.
3. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : дис. – ступеня док. пед. наук: спец. 13.00. 07 «Теорія методика виховання»/Борисов Вячеслав Вікторович, 2006.
4. Варіна Г. Б. Життєстійкість особистості як чинник психологічного благополуччя майбутніх психологів //Сучасна наука: тенденції та перспективи: матеріали Всеукр. Internet-конф. – Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, Мелітополь, 2018. – С. 28-34.
5. Гафіатуліна А. В. Дисертація-Психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України : дис. – Київський університет імені Бориса Грінченка, 2018.
6. Горбунова В. В. Структура психосемантичного дослідження //Соціальна психологія. – 2007. – №. 1 (21). – С. 170-178.
7. Гордієнко К. О. Захист прав людини у діяльності психолога. – 2015.
8. Данилюк Л. М. Національно-політична свідомість суспільства і формування особистості : дис. – Л.М Данилюк, 1999.
9. Дмитрієнко Ю. М. Проблема спадкоємності в національній самосвідомості : дис. – Х. : ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00. 03 «Соціальна філософія та філософія історії»/ЮМ Дмитрієнко, 1998.
10. Заблоцький Ю. К. Психологічні особливості життєстійкості сучасної молоді //Особистісні та ситуативні детермінанти здоров'я. – 2019. – С. 90-94.

11. Кирилюк Ф.М. Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник. Київ, 2004
12. Климчук В. О. Математичні методи в психології. – 2009.
13. Кондратюк С. М. ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ЯК РЕСУРС ПОДОЛАННЯ ЖИТТЄВИХ ТРУДНОЩІВ В УМОВАХ ВІЙНИ //Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. – 2022. – №. 4. – С. 78-83.
14. Кравчук С. Л. Особливості життєстійкості як фактора психологічної пружності особистості юнацького віку в умовах воєнного конфлікту //Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – 2018. – Т. 1. – №. 1. – С. 99-105.
15. Кравчук О. А. Щодо застосування математичних методів у психології //ББК 72: 74 Н56. – 2018. – С. 69.
16. Кресіна І.О. Свідомість національна. Політична енциклопедія. Київ: Парламентське видавництво, 2011, 654 с.
17. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні національні процеси //Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні національні процеси. Етнополітичний аналіз/І. Кресіна. – 1998. – С. 83-89.
18. Кулішенко Л. Національна свідомість крізь призму світоглядних позицій українців //Світогляд-Філософія-Релігія. – 2011. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39518/27-Kulishenco.pdf?sequence=1>
19. Кун М., Макпартленда Т. Емпіричні дослідження установок особистості па себе //Сучасна зарубіжна соціальна психологія. Тексти. – 1984. – С. 180-188.
20. Лозова О. М. Змістова модель психосемантичної структури етнічної свідомості східних слов'ян //Психолінгвістика. – 2008. – №. 1.
21. Лозова О. М. Психосемантична структура етнічної свідомості : дис. – ступеня доктора психол. наук: спец.«Загальна психологія, історія психології»/ОМ Лозова–Київ, 2008.–38 с, 2008.

22. Надибська О. Я. Національне у самосвідомості особистості поліетнічного соціуму : дис. – ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00. 03 «Соціальна філософія та філософія історії»/ОЯ Надибська.–Одеса, 2002.–19 с, 2002.
23. Наслідки та значення революції гідності. URL: <https://khm.gov.ua/uk/content/naslidky-ta-znachennya-revolyciyi-gidnosti> (дата звернення: 20.02.2023)
24. Орап М. Засновник, 113 с. URL: http://ephshair.uhsp.edu.ua/bitstream/handle/8989898989/5679/Humanitarium_43_1_Psychology.pdf?sequence=1&isAllowed=y#page=113.
25. Павленко Ю. Історія світової цивілізації./Ю //Павленко-К.: Либидь. – 2000.
26. Павленко В. М., Джаббарова Л. В. Модифікація семантичного диференціалу для дослідження особистісної ідентичності у студентської молоді //Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна. Серія Психологія. – 2017. – №. 63. – С. 43-47.
27. Панка В. Г., Ткачук І. І. Групові форми роботи в системі психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій (досвід упровадження). – 2020.
28. Патріотичне виховання – це сфера духовного життя, яка проникає в усе, що пізнає, робить, до чого прагне, що любить і ненавидить людина, яка формується. URL: http://www.gymnasium6.edu.kh.ua/shkiljna_biblioteka/nacionaljno-patriotichne_vihovannya/ (дата звернення: 15.11.2022)
29. Половинчак Ю. Національний розвиток і національна свідомість на фоні активізації глобалізму //Наукові праці Національної бібліотеки України ім. ВІ Вернадського. – 2010. – №. 26. – С. 247-253.
30. Похлестова О. Ю. Копінг як функція стресостійкості особистості //Актуальні проблеми психології в закладах освіти. – 2019. – Т. 9. – С. 291-299. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/288294161.pdf> (дата звернення: 12.01.2023)

31. Прокопек О. Я. Трансформація розуміння суспільної реальності на прикладі праць П. Бергера, Т. Лукмана і Н. Лумана //Мультиверсум. Філософський альманах. – 2015. – №. 1-2. – С. 169-179.
32. Сахарова К.О. ТЕОРЕТИЧНІ КОНТУРИ ПОНЯТТЯ «ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ». URL: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16732721127919.pdf>
33. Сергеева І., Солодка О. Психологічні особливості проявів життєстійкості в підлітковому віці //Vzdelávanie a spoločnosť medzinárodný nekonferenčný zborník URL: https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Bernatova9/subor/Sergeeva_Solodkaya.pdf. – 2017.
34. Сокурєнко Т.О. ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН..
35. Соснюк О. П., Остапенко І. В. Психосемантичні особливості національної та громадянської ідентичності студентської молоді //Український психологічний журнал. – 2017. – №. 2. – С. 164-176.
36. Титаренко Т. М., Ларіна Т. О. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека. – 2009.
37. Троцький Д. Ю. Зв'язок самоствалення з життєстійкістю юнаків-єдиноборців. – 2022.
38. Українська душа: монографія / Потапенко О. І. ... (Поширений Катехизис православної Церкви Христової. – США – Київ, 1992.
39. Українська зухвалість є основою побудови нового суспільства. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/05/2/7343512/> (дата звернення: 3.04.2022)
40. Ульянова Т. Ю. СПІВВІДНОШЕННЯ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ТА ЕМОЦІЙНОСТІ ОСОБИСТОСТІ //Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – 2020. – №. 3. – С. 72-80.
41. Фролова Н. В., Грисенко Н. В., Ільїна Г. В. Характер зв'язку етнічної ідентичності і психологічного потенціалу в підлітковому віці //Вісник

- Дніпропетровського університету. Серія: Психологія. – 2016. – №. 22. – С. 70-78.
42. Фурса М. В. Понятійно-структурний аналіз національної свідомості : дис. – ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00. 03 «Соціальна філософія та філософія історії»/МВ Фурса.–Львів, 1996.–23 с.
43. Чиханцова О. А. Модель життєстійкості особистості //Актуальні проблеми психології. – 2017. – Т. 17. – №. 5. – С. 142-150.
44. Чиханцова О. А. Особливості прояву компонентів життєстійкості особистості //Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка. – 2018. – Т. 6. – С. 267-273.
45. Чиханцова О. А. Сутність феномена життєстійкості особистості //ГЕНЕЗА БУТТЯ ОСОБИСТОСТІ. – 2017. – С. 127.
46. Чуніхіна С. Л. Етичні засади діяльності політичного психолога. – 2021.
47. Шинкарук В. І. Філософський енциклопедичний словник/Інститут філософії ім //ГС Сковороди НАНУ. Київ: Абрис. – 2002.
48. Шугай М. А. Психологічний аналіз розвитку національної рефлексії в процесі навчальної діяльності молодших школярів : дис. – Шугай Марія Анатоліївна.–Острог, 2002.–245 с, 2002.
49. Юрченко В. І. Формування в молоді національної самосвідомості–одне з головних завдань освіти //Рідна мова: Квартальник українського вчительського товариства у Польщі. – 2012. – №. 18. – С. 13-15.
50. Як війна змінила суспільну свідомість українців: соціологічні дослідження. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/yak-viyna-zminyala-suspilnu-svidomist-ukrayintsiv-sotsiolohichni> (дата звернення: 09.11.2022)
51. Maddi S. R. Hardiness: An operationalization of existential courage //Journal of humanistic psychology. – 2004. – Т. 44. – №. 3. – С. 279-298.
52. Maddi S. R. Hardiness: The courage to grow from stresses //The journal of positive psychology. – 2006. – Т. 1. – №. 3. – С. 160-168.
53. Salzborn S., Stich T. B. F. Samuel P. Huntington: The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, New York: Simon & Schuster 1996, 368 S.(dt.

Kampf der Kulturen. Die Neugestaltung der Weltpolitik im 21. Jahrhundert,
München/Wien: Europa Verlag 1996, 584 S.) //Klassiker der
Sozialwissenschaften: 100 Schlüsselwerke im Portrait. – 2016. – C. 401-403.